

Міністерство освіти і науки України
Київський національний університет імені Тараса Шевченка
Філософський факультет
Кафедра політології

Демократична трансформація в Азербайджанській Республіці

Кваліфікаційна робота
зі спеціальності 052 - Політологія
освітнього рівня «магістр»

Студентки
II курсу 2 групи
денної форми навчання
спеціальності «Політологія»
Джаббарли Лейли Сахіб кизи

Науковий керівник-
доктор політичних наук, проф.
Ткач Олег Іванович

Допущено до захисту:
Зафідувач кафедри _____

Київ 2020

ЗМІСТ

ВСТУП.....	3
Розділ 1. Теоретико-методологічні засади дослідження демократичних трансформацій Азербайджану	7
Висновки до першого розділу.	20
Розділ 2. Формування демократичних інститутів Азербайджану	21
Висновки до другого розділу.	43
Розділ 3. Роль зовнішніх факторів у переході Азербайджану до демократії	46
Висновки до третього розділу.	67
ВИСНОВКИ.....	69
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ	73

ВСТУП

Актуальність теми демократичних трансформацій у Республіці Азербайджан зумовлена у першу чергу геополітичним положенням країни і її унікальним досвідом утвердження демократичних цінностей й нових інститутів у ХХІ столітті. Оскільки проростання демократії в країні відбувається не знизу в результаті боротьби суспільства за політичні права, скільки за рахунок насадження демократичних зразків зверху, хоча і в інтересах порівняно вузьких прошарків комуністичної та посткомуністичної еліт.

За останніми дослідженнями незалежних міжнародних організацій Азербайджан відносять до країн, де панує авторитарний стиль правління, наявний дуже низький рівень дотримання прав і свобод громадянина та фактично відсутні незалежені неурядові організації. Проте країна робить успішний імідж і залишається центральним партнером у економічних цілях для країн Заходу, США й Росії.

Інтеграція Азербайджану до західного світу відбувається за рахунок її ролі, як транзитної країни, багатой на енергетичні ресурси. Втім «карабаська проблема» як і раніше має найважливіше значення для азербайджанського суспільства і дуже сильно впливає на рівень підтримки чинної влади і, відповідно, на стабільність політичної системи.

Маючи демократичну Конституцію й будучи однією з перших мусульманських країн, що мала досвід демократичної держави ще задовго в ХХ столітті, країна сьогодні до сих пір робить цивілізаційний вибір між моделями устрою життя за етнічною ідентичністю, або за політичним принципом. Якщо європейські нації вже пройшли етап свого формування, то в Азербайджані тільки формується так звана політична нація відбувається осмислення ролі релігії. Таким чином, демократії, що освоює новий для неї простір, доводиться рахуватися з національно-релігійним субстратом та сучасна політична система Азербайджану свідчить на користь цього твердження.

Можна підвести деякі підсумки цього шляху, представленого на тлі минулого тисячоліття і в контексті початку XXI століття з його колізіями і суперечностями. Вже на самому початку цього шляху зокрема пострадянські країни стали стрімко віддалятися один від одного, а їх подальший досвід інкорпорації релігійних цінностей в соціокультурне і політичне життя став набувати в кожному окремому випадку риси унікальності. В Азербайджані, де іслам представлений малопоширеним як в світі, так і серед тюркських народів, шиїзмом, а рівень світськості населення, мабуть, найвищий серед ісламських народів, оформився свій, багато в чому неповторний досвід. Країні доводиться шукати власні шляхи здобуття національної самосвідомості, з «поверненням до Ісламу», входженням в сучасне світове політичне співтовариство в якості самостійної держави, з чітко визначеними цінностями й конституційними принципами політичного розвитку.

Метою дослідження є аналіз демократичних трансформацій у Республіці Азербайджан.

Завданнями роботи є:

- 1) дослідити теоретичні й методологічні засади демократичних трансформацій Азербайджану;
- 2) проаналізувати особливості формування й трансформації демократичних інститутів Азербайджану;
- 3) з'ясувати вплив зовнішніх факторів у переході Азербайджану до демократії.

Об'єктом дослідження є демократичні трансформації.

Предметом дослідження є демократичні трансформації у Республіці Азербайджан.

Методи дослідження. У дослідженні використано ряд методів, а саме структурно-функціональний, системний, порівняльний, прогностичний, емпіричний за допомогою яких вдалося зрозуміти специфіку нинішнього стану політики та перспективи її подальшого розвитку.

Структурно-функціональний метод використовувався для аналізу демократизації, специфіки механізмів і засобів її практичної реалізації.

Не менш важливим є використання в рамках цього дослідження системного методу, який передбачає аналіз демократичної трансформації як складного, організованого, саморегульованого механізму. Цей метод застосований, насамперед, при розгляді взаємозв'язку між реалізацією внутрішньої та зовнішньої політики, а також взаємовпливу процесів демократизації, розбудови правової держави, які проходили та відбуваються в Азербайджані.

Порівняльний метод дав змогу прослідкувати еволюцію демократичних трансформацій Азербайджану, виокремити спільне і особливе в історичній ретроспективі.

Для дослідження пострадянських реалій втілення зовнішньополітичних стратегій Азербайджану було обрано компаративно-ціннісний аналіз, який

надав можливість на основі емпіричних розвідок зробити важливі теоретичні висновки і узагальнення.

Прогностичний метод дозволив відповідним чином передбачити подальшу трансформацію Азербайджану, врахувати реалії політичного процесу.

Застосування міждисциплінарного підходу надало можливість використати принципи комплексності, системності та історизму. Це допомогло проаналізувати досліджувані політичні інститути та процеси глибоко та всебічно.

Емпіричний метод виступив наскрізним у роботі, адже він дозволив залучити до дослідження широкий пласт нормативно-правових документів Азербайджану, дані наукових досліджень, матеріали міжнародних науково-практичних конференцій, що є особливо важливим в умовах недостатньої теоретичної розробки обраної теми роботи. Фактологічною базою дослідження послуговували нормативно-правові документи Азербайджану.

Використання усіх перелічених методів здійснювалося з дотриманням принципів об'єктивності, що посприяв з'ясуванню реальних тенденцій та закономірностей суспільного розвитку; достовірності, що обумовив новизну теоретичних висновків та дозволив визначити шляхи їхнього можливого практичного втілення.

Структура роботи становить вступ, три розділи, висновки та список використаних джерел. Загальний обсяг роботи становить – 84 сторінки.

Розділ 1. Теоретико-методологічні засади дослідження демократичних трансформацій Азербайджану

Ступінь наукової розробки. Теоретико-методологічним засадам дослідження демократичних трансформацій присвячені праці Д.А.Растоу, А.Юнусов. Аналіз особливостей формування й трансформацій інститутів Азербайджану можна знайти в працях М.Б.Агаєва, А.Е. Гаджі-Заде, А.Ш. Султанова та багатьох інших авторів. Роль зовнішніх (міжнародних) факторів переходу Азербайджану до демократії відображені у працях М.Гусейнова, А.Аббасова, О.Коджаман.

Системне перетворення базових державних інституцій та інститутів громадянського суспільства на засадах демократії європейського (або євроатлантичного) типу виступає одним з критеріїв трансформаційного процесу. Ступінь успішності процесу залежить від ухвалення нових конституцій, впровадження і утвердження реальної багатопартійності, забезпечення незалежності судової системи, зміцнення демократичних інститутів, наявності дієвої політичної опозиції, активності громадянського суспільства, вільного функціонування незалежних засобів масової інформації. У свою чергу становлення приватної форми власності, місце держави у регіональному та світовому господарстві, рівень і якість життя населення вважають за соціально-економічний критерій.

Теорію транзитології складають два основні підходи до пояснення переходу до демократії та формування демократичних інститутів, а саме структурний та процедурний. Представники структурного підходу виділяють головний вплив макрочинників, а саме соціально-економічних, культурно-цивілізаційних. Тобто соціально-економічний, культурний розвиток формує демократію й впливає на інституалізацію процесів й змін, що відбуваються в соціальній сфері. Прихильники процедурного підходу характеризують головними умовами переходу до демократії – характер правлячих еліт, їхні політичні цінності. Тобто якість переходу буде залежить від ряду

суб'єктивних чинників- політичного лідерства, компетенції еліти, вмінню мобілізувати маси для досягнення цілей.

За класичною парадигмою автора Д.А.Растоу у його праці «Перехід до демократії: спроба динамічної моделі» включено такі етапи демократизації: попередня умова, підготовча фаза, фаза прийняття рішень й фаза звикання. Під попередньою умовою Растоу пояснює «єдність національну» як «...що більшість громадян потенційної демократії не повинна мати сумнівів чи робити уявних застережень щодо того, до якого співтовариства вони належать» [90 с.2]. Підготовча фаза - це встановлення демократичного суспільного ладу, з характерною поляризацією суспільства. Підготовчий етап за умову має формування еліти політичної, яка орієнтована на демократію й здатна очолити суспільство у даному переході. Етап прийняття рішень являє собою зміну політичних еліт й утворення політичних й правових норм суспільства, орієнтованих на поліархічну демократію, формування відповідних законів, форм референдумів й проведення демократичних виборів на багатопартійній основі. Фаза звикання є головною, де демократичні норми приймають необоротний або оборотний характер. Даний авторський підхід характерний більш для ліберальних демократій, які мали певні історичне й соціальне підґрунтя. Але в рамках даного підходу цікавим є аналіз культурно-історичних аспектів формування політичної єдності та ідентичності, як базових категорій протікання політичних змін, Азербайджану. Будучи традиційним, релігійним суспільством, де іслам грає ключову роль у формуванні політичної ідентичності, Азербайджан пережив кілька «шокових» криз самоідентифікації, не встигаючи пристосуватися до одних векторів розвитку і норм, вимушено переходячи до інших. У країнах, де формування інститутів держави ще не завершено, де процес складання національно-державної ідентичності не завершений, в суспільствах яких існують сильні регіональні, соціальні, культурні суперечності і особливі відносини традиціоналізму, зазвичай переважає політична ідентичність, пов'язана з фіксацією особистістю своєї приналежності не до всього

суспільству, а до будь-якої соціальної групи або регіону (клану, земляцтва). Такий стан є непрямим свідченням того, що в такій державі процес формування нової політичної спільності населення - нації, не завершений, а тому відсутнє живильне середовище для формування консолідованої національної ідеї. Тому не випадково Азербайджан відносять до керованих й імітованих демократій, у якої остання криза самоідентифікації і соціокультурного шоку азербайджанців досягла на період розпаду СРСР і сягає сьогоднішній день.

Події початку ХІХ ст. - періоду активного розгортання на Кавказі російського колоніалізму - важливий момент історії, що вимагає ретельного дослідження. Саме в цей період почався процес самоідентифікації народу з переважно тюркським етнічним початком і шийтської гілкою ісламського світогляду в трикутнику впливу російського (і західного) модернізму, процесу суспільно-політичної трансформації в Ірані і Туреччині. Перша хвиля азербайджанських просвітників - А. Бакіханов, М. Ш. Вазеха, К. Закир, М. Казем-Бек, М. Ф. Ахундов - кожен по-своєму, радикально або ж за допомогою поступових реформ, прокладали маршрути майбутнього руху Азербайджану в Європу, осмислювали стратегію збереження фундаментальних національних цінностей: для когось цей процес полягав переважно в технічній модернізації, хтось зазіхав на соціальні доктрини релігії або намагався відновити «справжній Іслам», для деяких важливим представлявся процес становлення національної самосвідомості. З іменами перших просвітників пов'язаний складний період інтелектуальної переорієнтації азербайджанської культури з східних на західні «мотиви», при якій практика релігійної, особливо шийтської життя суспільства стала об'єктом перманентних дискусій та критики. Азербайджан історично завжди був регіоном взаємодії різних культур і релігій. Зороастризм, Християнство, Іслам, змінюючи один одного, послідовно ставали офіційною державною релігією. Іслам, не дивлячись на історичні колізії і гоніння радянського періоду, і сьогодні залишається фундаментальною підставою

азербайджанської культури і психіки народу. Середньовічний Азербайджан знаходився в центрі «суннітсько- шіїтського трикутника» (Кавказ, Туреччина, Іран), де політичні симпатії часто зводилися до релігійних настанов, що відрізняються один від одного. Тому в азербайджанського народу, що живе в перманентно зміцнювальному релігійному середовищі, століттями в якості захисного етнічного механізму склалися традиції релігійної терпимості, толерантності, що формують, між тим, фундамент єдності народу.

Кінець ХУІІ - початок ХІХ ст. - особливий період в історії Азербайджану, що характеризується певним ступенем незалежності країни від Туреччини і Ірану, в силу чого стали зміцнюватися азербайджанські ханства. У цей період відбувається формування місцевих, можна сказати, національних династій, що правлять, часто змушених приховувати свою тягу до незалежності. В силу причин релігійної роз'єднаності азербайджанських ханств і політичної роздробленості країни завдання російського колоніалізму по завоюванню Азербайджану значно полегшувалися. Для досягнення своїх цілей Російська імперія зробила конкретні кроки по підриву ідентичності, направивши репресії проти місцевої еліти. Інституалізація в 1872 р закавказьких шіїтського і суннітського Духовних управлінь перетворила мусульманських релігійних ієрархів в державних службовців, позбавлених (за зразком реформ Петра І) будь-яких світських або владних повноважень. Очевидно, що царизму вдалося реалізувати свої цілі й створити групу «слухняних» і недостатньо авторитетних еліт в народі, хоча здатної виконати об'єднуючу або активну роль в антиколоніальній боротьбі. Але разом з тим дії царизму сприяли формуванню свого майбутнього антагоніста - національної інтелігенції, сприйнятливою до західних цінностей свободи, яка буде прагнути розширити вузькі рамки традиціоналізму, що перешкоджає розвитку національної самосвідомості.

У контексті розширення національної самосвідомості вбачається заслуга філософа й мислителя М.Ф.Ахундова. Саме ним вперше були підняті

такі поняття, як «батьківщина», «нація», «громадянськість». Думка про природність людських прав привела його до ідеї «природного права». За допомогою просвітницької діяльності Ахундов проповідував необхідність формування єдиного інтегрованого суспільства на базі ліберального законодавства. Хоча конституціоналізм в Азербайджані, в порівнянні із західними країнами, є декілька пізнім явищем, проте саме в цій країні Сходу почало формуватися теоретичне обґрунтування. До середини XIX століття азербайджанські просвітники, зокрема Ахундов і Зардабі, проводять послідовну діяльність по зародженню національного й громадянського і переводять дискусію у площину по конституціоналізму в іранське й турецьке суспільство. Переважно саме Ахундов і Зардабі заклали основи азербайджанського Просвітництва. Якщо перший автор займав теоретичну позицію, то другий - спрямував сили на практичну реалізацію освітянської місії.

Самоідентифікація азербайджанців детермінувалася складним конгломератом різноспрямованих релігійно-місцевих і етнічних цінностей. Самосвідомість азербайджанців мало «ярусну систему», найважливішими компонентами якого були: 1) осмислення причетності до конфесійного ісламського ареалу; 2) приналежність до тюркської мовленнєвої групи; 3) приналежність до конкретної тюркської народності – азербайджанських тюрків; 4) приналежність до конкретного регіону Азербайджану (нахічеванців, карабхці, шірванці). І все ж практично до встановлення радянської влади в її перше десятиліття правління в Північному Азербайджані в цій складній системі етноконфесійної орієнтації приналежність до мусульманської умми (громаді) залишалась головним орієнтиром в самоідентифікації. Національні партії та організації повинні були не тільки врахувати даний факт, але відобразити у програмних документах, навіть якщо партійні діячі ратували за об'єднання всіх мусульман під егідою Росії.

Звичайно, азербайджанська еліта мала також звертати увагу й власні погляди на сусідні мусульманські держави, що зберегли свою незалежність. Домінування шіїзму в країні мала б посприяти на тягу до еліти Ірану, але практично повернула до поглядів Туреччини. Існують дві об'єктивні причини, які пояснюють турецьку орієнтацію Азербайджану: 1) мовленнєві та культурні чинники; 2) Туреччина була визнана більш прогресивнішою країною, ніж Іран, країною, яка відповідала ліберальним орієнтаціям азербайджанської еліти. Так історично складеться, що після падіння АДР більшість азербайджанської еліти перебереться до Туреччині й візьме участь в формуванні турецької інтелігенції. Період кінця ХІХ - початок ХХ ст. має виняткове значення для духовного розвитку Азербайджану. У цей історичний проміжок ідеї просвітництва широко проникли в середу світської духовної еліти. Проблема особистої свободи - центральна для Ахундова - була продовжена і розвинена його послідовниками. Азербайджанське Просвітництво заклало основи розвитку нової культури й принципи формування самосвідомості азербайджанського народу, воно визначило шляхи самостійного освоєння проблем освіти і світового досвіду в цій галузі. Не випадково, Казем-Бек писав: «Перетворювачі країни повинні народитися в самій країні» [81, с.31]. В контексті цього слід погодитися з оцінкою мислителя Е. Ахмедова: «Філософія азербайджанського Просвітництва - це філософія, що пробуджується національною самосвідомістю. Як теоретичне осмислення національної реальності вона має підставу в самій собі. Поняття ж європейського походження вживалися в ній лише для вираження національної проблематики; їх вибір і адаптація відбувалися згідно з потребами і обставинами конкретної дійсності; користування ними не просто означало перенесення на національний ґрунт ідей і теорій європейського походження, а самостійна творчість, включення власної реальності в світову історію, власної філософії в русло світової філософії» [81 с.32]. Разом з тим, не можна канонізувати цю позицію, оскільки більшість просвітителів, отримавши освіту на Заході, вважали себе послідовниками європейського

світогляду. Просвітництво як окремий рух в Азербайджані став фундаментом становлення національного політичного самопізнання, етнічної та національної ідентифікації, відкривши країну до модернізації й трансформації соціокультурної моделі суспільства.

Азербайджан довгий час була країною під колоніальним управлінням, тому досить не випадково, що вона зазнала сильного культурно-цивілізаційного впливу. Посилився ще більше вплив в кінці XIX на початку XX ст. в результаті «нафтового буму». Таким чином місто Баку перетворився в великий промисловий й культурний центр Російської імперії, а в подальшому Радянської Республіки. Як і показує історичний досвід, в Азербайджані на той момент склалися європейсько освічена місцева еліта, яка була покликана колонізаторами управляти чужим культурно для них регіоном. Якщо на початку місцева еліта була віддана російському підданству, то згодом, переймаючи ідеї народу на самостійність, вона все більше стала звертатися до думок рівноправності й свободи від імперії. Так, детерміновано перехід від культурних до політичних вимог.

Перші азербайджанські партії виходили з фундаментальної ролі ісламу в житті суспільства. «Перша програма «Мусават», складена незабаром після створення партії в 1911 році, мала явний мусульманський характер і була спрямована на об'єднання всіх мусульман Росії»: «Найбільш загальні цілі як демократії, так і соціал-демократії не суперечать ісламу» ... «до якої групи ми не ставилися, лише б базувалися на ісламі», так як «іслам - є людяність» [133, с. 45]. Інші партії мали за мету захистити увесь азербайджанський народ від свавілля колонізаторів та майбутніх етнічних конфліктів. Дані азербайджанські перші напів-партії, напів-організації об'єднувалися на національно-конфесійній основі, що перешкоджало їхній легалізації. Зовсім інший - ліберальний характер носила створена в серпні 1905 на з'їзді мусульман Росії в Нижньому Новгороді мусульманська конституційна партія «Іттіфагі-муслімін» («Союз мусульман»), очолювана азербайджанцем А.М. Топчубашевим. Крім вимог рівняння в політичних,

громадянських і релігійних правах мусульман з православним населенням Росії, з'їзд намітив шляхи об'єднання всього мусульманського населення імперії за допомогою загальної цілеспрямованої просвітницької роботи. Після падіння царського режиму 1-11 травня 1917 р. у Москві проходив перший Всеросійський мусульманський з'їзд, де вирішувалося питання про майбутній державний устрій країни. З'їзд мусульман підійшов до цього питання з двох протилежних позицій, озвучених унітаристами, які виступають за цілісність Росії, і федералістами, що відстоюють принципи автономії. В Азербайджані у вересні 1917 р. була утворена партія «Іттіхад-і-іслам». Світогляд партії базувався на рішенні повернення до «початкового» Ісламу, об'єднання всіх мусульман світу, глобалізації Ісламу шляхом впровадження його принципів в усі сфери соціальної, політичної та духовної життя. Труднощі досягнення таких глобальних стратегічних цілей змушували партію «Іттіхад» в різний час ставити перед собою суперечливі тактичні завдання - об'єднання всіх мусульман Росії, потім інтеграції Азербайджану з Туреччиною і, врешті-решт, консолідації Ісламу з комунізмом.

У 1905 р., коли царська влада видала рескрипт про скликання «найдостойніших, довірою викритих, обраних від населення людей» до участі в попередній розробці законодавчих положень, ліберальне крило політичної еліти сподівалося, що на цьому шляху можна досягти рівняння жителів Кавказького краю в правах з населенням всієї Росії [133, с.323]. Зняття обмежувальних законів як з питань самоврядування, так і з розповсюдження на мусульман свободи совісті, слова і друку, зборів і спілок, недоторканності особи і житла, запровадження загально й безкоштовної початкової освіти національною мовою - закладало б, на думку лібералів, основи культурної автономії на принципах конституціоналізму. Всі ці вимоги були сформульовані Топчубашевим в петиції, поданої до Кабінету міністрів. Царська адміністрація обмежилася виданням 17 квітня 1905 р указу про надання мусульманам права виборів муфтіїв, казієв і

парафіяльного духовенства, а також свободи віросповідання, що явно не виправдовувало очікувань національних мусульманських еліт, свідченням чого стали нові петиції. Важливою подією слід вважати створення в кінці 1905 - початку 1906 рр. Бакинського відділення партії конституціоналістів-демократів, першої всеросійської політичної організації, в яку легально входили азербайджанці (А. М. Топчубашев, М. Г. Алібегов, І. Гаджинский, І. Сафаралиев, І. Гаджієв). Випробуванням для цієї партії, як і слід було очікувати, стала проблема установи національних автономій. В іншому програма мусульманської конституційної партії («Іттіфагі-муслімін»), написана Топчубашевим, полягала в: конституційній монархії, однопалатній системі народного представництва, відповідальності царського уряду перед парламентом, передачі місцевим адміністративним органам всіх локальних питань, земств, недоторканності приватної власності, аграрній реформі, рівнянні мусульман в правах з іншими народами, установленні основ політичної та громадянської свободи, автономії в справах релігії. Мусульманська партія так і залишилася нелегітимною, оскільки за різними приводами царський уряд двічі відхиляв клопотання про її легалізацію. Таким чином, ісламське відродження, національні програми заклали початки конституціоналізму, де сформувалися дві течії: 1) досягнення культурної автономії для всіх мусульман Росії (його очолювали представники територіально розкиданого мусульманського народу; 2) рух за федеративну перебудову Росії (перший крок до досягнення незалежності окремими мусульманськими народами), очолюване азербайджанцями.

Поступово почався процес формування чіткого ідеалу- національна азербайджанська держава, яка в тісному союзі з Туреччиною, є державою демократичною, на фундаменті ісламу, який відіграє роль загальної основи культури і є головною релігійною організацією, проте відокремленою від держави. Російська революція і розпад Російської імперії надали азербайджанській національній еліті можливість спробувати здійснити свій ідеал. У 1918 р була проголошена Азербайджанська Демократична

Республіка (АДР) - перша республіка на мусульманському Сході та перша держава мусульманського народу, заснована на відділенні релігії від держави. Тодішнє політичне становище Азербайджану, пов'язане з ліквідацією війни, що виникла між Росією і Оттоманської імперією, а також небувала анархія всередині країни диктувало Азербайджану, що складалась зі Східного та Південного Закавказзя, необхідність створення власної організації, щоб вивести народи Азербайджану з того важкого внутрішнього і зовнішнього становища, в якому вони опинилися. На підставі цього Мусульманський Національна Рада Азербайджану, обраний народним голосуванням оголосила:

«I. Відтепер народи Азербайджану є носіями суверенних прав, і Азербайджан, що складається зі Східного та Південного Закавказзя, є повноправною незалежною державою.

II. Формою політичного устрою незалежного Азербайджану встановлюється Демократична Республіка.

III. Азербайджанська Демократична Республіка прагне встановити добросусідські відносини з усіма членами міжнародного співтовариства, а особливо з суміжними народами і державами.

IV. Азербайджанська Демократична Республіка гарантує в своїх межах цивільні і політичні права всім громадянам незалежно від національності, віросповідання, положення і статі.

V. Азербайджанська Демократична Республіка всім народам, що населяють її територію, надасть широкий простір для вільного розвитку.

VI. До скликання Установчих Зборів на чолі управління Національна Рада, що обрана народним голосуванням, і Тимчасовий уряд, відповідальний перед Національними Зборами» [64].

АДР конструювалася на тріаді: тюркізм, модернізація та іслам. АДР не залишила після себе конституції, бо навіть не встигла провести Установчих зборів. Тим часом її політичні цілі на майбутнє були викладені в Положенні про Установчі збори, опублікованому 21 липня 1919 р.

Відповідно до першого пункту Загальних положень цього документа: «Установчі збори утворюється з членів, обраних населенням на основі загального виборчого права, незалежно від статі, за допомогою прямих виборів і таємного голосування, із застосуванням пропорційного представництва»[64]. Тож, серед інших демократичних установ влада АДР припускала наділити жінок всією повнотою виборчих прав, тим самим демонструючи вірність ідеалам Азербайджанського Просвітництва. 27 липня державною мовою було проголошено азербайджанську (тюркську) мову, а 19 листопада 1918 листопада було прийнято закон про створення азербайджанського парламенту. АДР дійсно була «першою державою в тюркському світі, що ґрунтувалася на сучасній базі національно-культурного самовизначення, на тюркській національно демократичній державності, тоді як всі інші базувалися на релігійному ґрунті» (Расулзаде) [13 с.68]. На думку обраного голови АДР Расулзаде, «народ перетворюється на націю лише в той момент, коли демонструє свою рішучість створити державу і наполягає цьому» [13 с.70]. На його думку, «азербайджанське суспільство продемонструвало свою волю стати нацією в сучасному сенсі цього слова 28 травня - з проголошенням незалежності і прийняттям відповідної декларації» [13 с.69]. Слід зазначити, що до 1918 року Азербайджану як окремо взятої національно-адміністративної і соціально-політичної одиниці не існувало. В цьому контексті, коли Расулзаде оприлюднив Декларацію 28 травня 1918 року, тим самим підтвердив існування азербайджанської нації як політичної: «поняття «Азербайджан» з географічного, етнографічного і лінгвістичного перетворилося в політичне визначення»[33 с.88]. Звичайно, проголошення незалежності стало реалізацією природнього права народу на незалежність й власну державність. Проте внутрішні фактори, так і зовнішні не сприяли створенню окремої держави. Тому проголошена незалежність мала декларований характер. На цей рахунок існує ряд об'єктивних причин. По-перше, незалежність була проголошена за межами Азербайджану. І для наповнення державної

незалежності реальним змістом ще належало забезпечити переїзд національного уряду з Тифліса в межі країни і встановити його юрисдикцію над всією територією Азербайджану, значна частина яких знаходилась під контролем більшовицьких сил. По-друге, необхідно було ліквідувати локальні конфлікти і регіонах Азербайджану й не надати сепаратизму розповсюдитись країною. По-третє, національному уряду необхідно було домогтися світового визнання, а найголовніше-визнання з боку союзників. Демократичні сили АДР, які згурпувалися на фундаменті Національної Ради, розуміли, що без підтримки стратегічного союзника їм не вдасться реалізувати ідею азербайджанської незалежності, бо «тільки за дружньої зовнішньої сили можна врятувати азербайджанський народ від руйнуючої анархії і дашнакського-більшовицької загрози, оселити в країні державний порядок» [138 с.350]. За тих умов таким союзником стала Туреччина. Проте Туреччина (Османська імперія) мала певні анексіоністські настрої в свої правлячих колах щодо Азербайджану, що певним чином утворило конфлікт між представниками імперського уряду і Національною Радою на чолі з Расулзале, який дотримувався принципової позиції в питанні Азербайджанської незалежності. М.Е. Расулзаде в категоричній формі виступив проти планів «ілхадістів» щодо входження Азербайджану до складу Османської імперії. Одночасно він був прихильником пошуку компромісних варіантів з метою недопущення подальшого розростання конфронтації між Національною Радою Азербайджану і Нурі-пашою, оскільки прекрасно усвідомлював негативні наслідки подібного розвитку ситуації. Не дійшовши до компромісу, азербайджанські лідери зробили попередження про те, що в разі насильницького розгону Національної Ради, Туреччині не уникнути ускладнень на міжнародній арені. Адже фактична анексія Азербайджану суперечить міжнародним зобов'язанням Туреччини як перед своїми союзниками за Першої світової війни, так і перед Росією по Брест-Литовському договору. В результаті турецьким представникам все ж довелося піти на компроміс з Азербайджаном.

Проте не встигнув домогтися результатів у переговорах з Туреччиною, частина Червоної Армії перейшла кордон АДР і вже 28 квітня увійшли в Баку. АДР припинила існування, й була проголошена Азербайджанська Соціалістична Радянська Республіка. Падіння АДР призвело до двох висновків. По-перше, у відносній легкості більшовицького завоювання проявився розрив між національною свідомістю еліти і традиційною свідомістю народних мас, яких еліта не змогла б в достатній мірі згуртувати й організувати під своїми гаслами. По-друге, мусульманська свідомість народних мас з величезними труднощами піддавалося трансформації в національну свідомість за типом свідомості європейських націй. По-третє, шиїзм супротився трансформації в релігійний інститут, лояльний азербайджанській національно-демократичній державі. На відміну від аграрних республік Середньої Азії і Казахстану, Азербайджан був не тільки промислово розвиненим, але і володів в цілому найбільш підготовленим і великим складом національних кадрів. Правда, їх скупченість в столиці республіки різко впадала в очі і приводила до диспропорції між Баку і районами, що прийняла потворні форми. Так, американський вчений М. Фешбах відзначав, що в Баку проживає 25-30% всього населення республіки, тоді як в столицях середньоазіатських республік - лише 5-10% [68, с.241]. Іслам - «реальний Іслам», а не його культурні та психологічні наслідки - залишився в селі, особливо в деяких регіонах (Ленкорань, Апшерон, Нахчиван), населених переважно шиїтами.

Як і більшість народів пострадянського простору, азербайджанці не були готові до розпаду Радянського Союзу. Більш того, Азербайджан не були готові до власної державності, не маючи об'єктивно тривалого періоду боротьби за незалежність, протягом якого можна було осмислити соціокультурні й економічні наслідки суверенітету та вибрати модель самоідентифікації. Не в останню чергу затягування осмислення майбутнього сталася і через збройний конфлікт з Вірменією, що викликав «велике переселення народів», масштабні демографічні процеси кінця 80-х - початку

90-х рр., коли частина міського населення назавжди покинула країну, а маси сільського населення стали городянами, з «правом вирішального голосу». Соціокультурна модель, що дозволила б конкурувати країні на міжнародній арені не була обрана до кінця. Світовий досвід показує, що в країнах мусульманських традицій, часто цивілізаційні колізії торкаються лінії принципів «іслам»-«демократія». Основною проблемою полягає у тому, що іслам та демократія розпочали діалог як дві системи та дві ідеології, хоча і з різними принципами, але суміжними між собою. Країни СНД ісламської орієнтації не змогли поки що створити умови для співіснування інститутів релігії та світської демократичної держави й зі зрозумілих причин повністю спертися на світовий досвід.

Висновки до першого розділу. Отже, суспільно-політична трансформація Азербайджану має свої специфічні особливості, що зумовлені ендогенними та екзогенними чинниками. У Азербайджані процес складання національно-державної ідентичності й формування єдиної політичної нації, як попередніх умови до переходу демократії за класичною парадигмою Растоу, ще не завершений. В азербайджанському суспільстві існують регіональні, соціальні й культурні суперечності, де криза самоідентифікації припала на період розпаду СРСР й сягає по сьогоднішній день.

Сучасна еліта (правляча й опозиція) все ще має представників, які поділяються на тих, хто позитивно ставиться до етнічної соціокультурної моделі розвитку, яка зможе консолідувати більшість населення на основі тюркської ідентичності, і тих, які згуртовують людей не тільки за етнічною ознакою, а й за принципом політичним, де існують рівність, права й свободи людини, наділеного статусом громадянина Азербайджану, як це пояснює соціокультурна модель азербайджанства (азербайджанізма).

Розділ 2. Формування демократичних інститутів Азербайджану

Конституційний закон «Про суверенітет Азербайджанської Радянської Соціалістичної Республіки» був прийнятий 23 вересня 1989 року. Після того як Національна Рада Азербайджану прийняла ряд інших законів та декларацій, парламент країни 18 жовтня 1991 року прийняв «Конституційний Акт про державну незалежність Азербайджанської Республіки», ратифікував його на народному референдумі. Азербайджанський народ прийняв свою державність, у листопаді 1995 року затвердив Конституцію суверенної Азербайджанської Республіки, в якій у якості однієї зі своїх високих цілей визначив будівництво правової держави. Конституція закріпила, що «Азербайджанська держава - демократична, правова, світська, унітарна республіка» [64, с.6].

Перед країною на всіх етапах історичного розвитку завжди поставало питання вибору між двома моделями суспільного розвитку. В основі першої моделі – реформування зі збереженням накопиченого історичного соціального досвіду, з домінування релігії, в основі другої – демократія західноєвропейського зразка з принципами індивідуалізму й верховенства права. Слід зауважити, що норми азербайджанських конституцій 1921 року, 1995 року не діяли повною мірою, але кожна з конституцій вказувала на такий ідеал свого часу. Обставину, що в Азербайджані не завжди діє закон можна було б списати на правовий нігілізм, але слід також розуміти й врахувати розуміння закону ісламською культурою.

Ідея взаємної відповідальності держави азербайджанським громадянином не приймається в силу неприйняття самої можливості держави відповідати перед своїми громадянами. Протягом багатьох століть влада халіфа, султана, падишаха розглядалася в якості священної, як будь-яка влада батька, глави сім'ї та ідея про можливість спротиву їй не отримувала достатньо широкого визнання. В західному трактуванні основний сенс демократій в організації й вирішенні інтересів з метою стабілізації інтересів

відбувається за політичної участі громадян. Однак в азербайджанському менталітеті присутня ідея аморальності політики як такої, негідної віруючої людини, де вона не має цінностей вирішувати власні інтереси за політики участі. Як правило, азербайджанському суспільству не властивий принцип індивідуалізму, а скоріше прийнятна свідомість громади, умми.

Служіння державі як установі зумовлене тим, що проблема конфлікту особистих інтересів, так само як і проблема конфлікту інтересів різних соціальних груп, схильна вирішуватися не шляхом боротьби за політичну владу, а за допомогою апелювання до влади, що існує. Тобто з демократією в азербайджанському суспільстві пов'язане відчуття справедливості, а демократична держава в першу чергу держава соціальної справедливості. Оскільки в шаріаті обов'язок ставиться попереду права, то і фактично соціальна держава в азербайджанській правосвідомості сприймається не як держава, що служить людині, а як держава, що служить суспільству, яка забезпечує інтереси не індивіда, а людей.

У контексті інститутів Азербайджану слід розпочати з аналізу інституту президента. Президентська форма правління була введена в Азербайджані в 1991 р. Інститут президента з'явився в 1990-х з обраннями перших президентів в Радянському Союзі, проте конкретно в Азербайджані такий крок був обумовлений станом країни. В результаті радикальних економічних і політичних реформ утворився «вакуум» влади; ослабилась виконавча влада і з'явилась необхідність її зміцнення; необхідно було оперативного прийняти рішення і нейтралізувати негативні наслідки неефективного функціонування колегіальних органів влади. Так, в Азербайджані зміцнення незалежного інституту президента розглядався як провідник трансформації, що сприяє реалізації наміченого курсу на економічні та політичні реформи, в умовах багатопартійності.

Встановлена в Азербайджані система правління не зовсім уособлювала загальноприйнятні характеристики республіканської форми правління, оскільки вона представляє досить суперечливе з'єднання

радянських державно-правових традицій і інституту президента, запозиченого з демократичних держав. Тому було б правильніше позначити владу «республіки радянського типу», що характеризуються, дисбалансом представницьких органів влади.

Ще однією особливістю є те, що в Азербайджані інститут президента утворився в умовах війни з Вірменією за територію Нагірного Карабаху. Причому даний фактор зіграв вирішальну роль формуванні нової політичної системи. Наприклад, на відміну від процесу розвитку інституту президента в Росії, у випадку з Азербайджаном не доводиться говорити про конфлікт між гілками влади. На етапі створення азербайджанська влада була змушена сконцентруватися саме на Нагірно-Карабахській проблемі. Тому використані гасла «повернення Карабаху» разом з антикомуністичними гаслами полегшили прихід до влади першого президента А. Ельчибея у червні 1992 року. Проте посів він дану посаду недовго, лише рік. До свого обрання Ельчибай виступав за демонтаж старої системи управління, проте так і не зміг здійснити необхідні структурні зміни в політичній системі. Складність була пов'язана з тим, що в питаннях перебудови окрім, як спиратися на колишніх представників номенклатури, було ні на кого, що власне стало перешкодою на шляху реформування. При А. Ельчибей ситуація в країні настільки погіршилася, що до червня 1993 року Азербайджан стояв на порозі громадянської війни. 3-4 червня в місті Гянджа сталося зіткнення між урядовими військами і збройними формуваннями полковника С.Д. Гусейнова [3, с.158]. В результаті президент покинув столицю. Країна опинилася на межі розпаду, а державна влада і система управління перебували в критичному стані. Міллі Меджліс (вищий законодавчий орган Азербайджану) ухвалив, що А. Ельчибей не може далі виконувати свої обов'язки й 29 серпня 1993 року рішенням всенародного референдуму він був відправлений у відставку. Результати діяльності экс-президента А. Ельчибея привели до того, що суспільне розчарування в антикомуністів виявилось сильнішим, ніж недавнє розчарування в комуністах. Надії громадян на

порятунок держави в цих умовах стали структуруватися вже не навколо політичної ідеології, а навколо особистостей, здатних повести за собою країну. Таким чином з'явився соціальний запит на повернення Г. Алієва, який дуже успішно керував тоді ще радянським Азербайджаном з 1969 по 1982 рік.

Початок етапу трансформаційного періоду Азербайджану починався зовсім невдало. Задача по формуванню нової інституціональної системи була вирішена частково і не доведена до кінця, що обумовлювалося, як було зазначено раніше, війною в Нагірному Карабасі і, як наслідок, кризою в політичній сфері. Їй стало приділятися належна увага лише після припинення Нагірно-Карабахського конфлікту 5 травня 1994 року. Причому і припинення війни, і будівництво нової інституційної системи було здійснено при Г. Алієва.

Одним з істотних заходів щодо посилення президентської влади стало вибудовування владної вертикалі. Так, в кінці 1991 року була заснована посада глави адміністрації в містах та районах (керівника виконавчого органу на рівні місцевого самоврядування). Президенту надавалося право їх призначення й звільнення з посади. Необхідно розуміти, що глави адміністрації районів і міст, які замінили виконкоми районних і міських рад - стали важливим елементом в організації виконавчої влади на місцях. Тобто, президент наділений повноваженнями щодо формування регіональної й місцевої влади.

В Азербайджані, незважаючи на те, що главою виконавчої влади є сам президент, також є пост прем'єр-міністра. Проте прем'єр-міністр Азербайджану не має широких повноважень. Згідно з Конституцією Азербайджану його основною функцією, є головування на засіданнях Кабінету Міністрів. Прем'єр-міністр Азербайджану призначається президентом за згодою парламенту і їм же звільняється з посади. Причому передбачену процедуру узгодження кандидатури прем'єр-міністра з вищим законодавчим органом також не варто розглядати як можливість

законодавчої гілки влади впливати на дане призначення, оскільки в разі триразового отримання відмови від Міллі Меджлісу щодо запропонованої кандидатури, президент має право його призначити без згоди парламенту. Решта членів Кабінету Міністрів (заступники прем'єр-міністра, міністри і керівники інших центральних органів виконавчої влади) призначаються і звільняються з посади також президентом. Крім того, уряд Азербайджану підпорядковується главі держави і підзвітний йому. Президент також одноосібно приймає рішення про відставку даного органу. Крім прем'єр-міністра, у виконавчій владі Азербайджану передбачені посади першого віце-президента і віце-президентів, які призначаються і звільняються з посади главою держави. Віце-президенту, членам Кабінету Міністрів або встановленим главою держави іншим особам можуть бути делеговані повноваження президента, пов'язані з укладенням міждержавних і міжурядових міжнародних договорів.

Якщо аналізувати взаємини глави держави і законодавчої влади, то президенту Азербайджану є суб'єктом законодавчої ініціативи, тобто має право вносити законопроекти в парламент. До компетенції президента входить підписання і оприлюднення законів. Крім того, глава держави має право вето щодо законопроектів, що тягне їх повторний розгляд парламентом. В Азербайджані передбачено абсолютне президентське вето щодо конституційних законів, тобто остаточно відхиляє законопроект, схвалений парламентом. Президент Азербайджану також може розпустити парламент. Згідно з Конституцією підставами для реалізації даного права є: 1) якщо одне і той же скликання Міллі Меджлісу двічі протягом року висловить недовіру уряду; 2) якщо після дворазового представлення главою держави не призначить у встановлений законом термін кандидатів для колегіальної діяльності Конституційного суду, Верховного суду і Правління Центрального банку; 3) якщо по непереборним причинам парламент не виконує свої обов'язки, зазначені в Основному законі. Президент Азербайджану бере участь у формуванні органів судової влади. Так, глава Азербайджанської

держави вносить в національний парламент кандидатури для призначення на посаду суддів Конституційного суду і Верховного суду. Крім того, призначає суддів інших судів. Крім іншого, президент Азербайджану також є гарантом судової влади. За згодою парламент передбачено призначення та звільнення з посади Генерального прокурора, що здійснюється президентом.

Питання про відставку президента Азербайджану з посади може бути порушено Конституційним судом Республіки на підставі висновку Верховного суду. Підставою імпічменту служить вчинення главою держави тяжкого злочину. Рішення про відсторонення президента від посади приймається Міллі Меджлісом в 95 голосів депутатів (з 125). Після цього, прийняте Міллі Меджлісом постановою повинна бути підписана головою Конституційного суду Азербайджану.

В Азербайджані на другому етапі трансформаційного періоду довго не вносилося суттєвих змін в інституційну систему, і основний акцент робився на адаптації нових політичних інститутів. Серйозний крок з реформування системи органів державної влади було розпочато тільки в вересні 2016 року, і він був направлений на посилення президентської влади - відміна конституційної заборони обиратися на посаду президента двічі. Це рішення можна розглядати як закріплення на формальному рівні фактично сформованого співвідношення сил в політичній системі - тобто посилення ролі не стільки інституту президента, скільки ролі й важеля президента як лідера країни.

В Азербайджані найбільша ефективність інституту президента в основних сферах суспільства відзначається в період перебування при владі Г. Алієва і І.Алієва. Причому складно виділити когось одного з них, оскільки внесок і Г. Алієва, і І.Алієва в розвиток країни і забезпечення політичної стабільності значущий приблизно в рівній мірі. При Г. Алієва відбулося значне зміцнення державності, були зроблені невідкладні заходи щодо зміцнення державної безпеки, встановлені двосторонні відносини з країнами Близького і Далекого зарубіжжя, а також розпочалася співпраця з

регіональними та міжнародними організаціями. За президентства Г.Алієва було припинен Нагірно-Карабахський конфлікт (5 травня 1994 року підписано Бішкекську угоду про призупинення бойових дій на лінії фронту). Крім того, Г. Алієву вдалося мобілізувати політичну еліту і суспільство на розвиток політичної системи. Значно покращилася ситуація (порівняно з періодом президентства А. Муталібова і А. Ельчібея) в економічній сфері, що було досягнуто за рахунок цілого ряду реформ в даній галузі. На думку багатьох фахівців, Азербайджан, може диверсифікувати свою економіку за допомогою вкладення коштів в людський капітал та інфраструктуру, розвитку фінансових інститутів з метою ефективного розподілу сировинних доходів по всіх сегментах економіки і створення стабілізаційних фондів і т.д. Сьогодні економічна система ще потребує певних змін, особливо питання підвищення життєвого рівня населення, подолання надмірного відтоку капіталу з країни шляхом стимулювання інвестицій. Втім одним із важливих кроків за правління Г. Алієва слід вважати «Контракт століття» 1994 року, який передбачав співпрацю 13 великих нафтовидобувних компаній, що представляють 8 країн світу (Азербайджан, США, Великобританія, Росія, Туреччина, Норвегія, Японія, Саудівська Аравія). «Контракт» передбачав спільну розробку нафтових родовищ Каспійського моря, які належать Азербайджану. Дана угода не тільки дозволило отримати необхідні для держави матеріальні ресурси, але також стало каталізатором включення Азербайджану в світову економіку і зміцнення політичних позицій країни на зовнішній арені. Г. Алієв в державній політиці важливе місце відводив розвитку єдиної суспільно-політичної самосвідомості «азербайджанізму» на фоні ефективно і збалансованої зовнішньої політики, якої багато в чому продовжує дотримуватися І. Алієв. Нарешті, при Г. Алієва була відновлена довіра населення до політичних інститутів і, зокрема, в кращу сторону змінилося ставлення до інституту президента, який був дискредитований під час перебування при владі попередників. Більш того, інститут президента став центральною ланкою політичної системи. Цікаво, що політичний курс Г.

Алієва не піддавався критиці навіть радикально налаштованими опонентами, а також підтримувався практично всіма соціальними групами населення. Досягнута ним політична стабільність дуже сильно контрастувала з важким періодом перебування при владі А. Муталібова і А. Ельчібея в кінці 1980-х - початку 1990-х.

Настільки ж міцні позиції має діючий президент Азербайджану І. Алієв. Громадяни протягом усього терміну його перебування на посаді підтримували і продовжують підтримувати як главу держави. Загальнонаціональні соціологічні опитування, проведені за три роки до вже позачаргових президентських виборів 2018 року центром моніторингу «Ряй» показали: «87,3% громадян довіряють І. Алієву і готові проголосувати за нього на нових президентських виборах (у 2008 році цей показник становив 83,7%, у 2011 - 90%, у 2013 - 84,7%,). Крім того, 83% респондентів переконані в тому, що І.Алієв в своїй діяльності керується інтересами суспільства (у 2008 році цей показник становив 83%, в 2011 - 85,5%, в 2013 - 82%), і лише 9% опитаних дотримуються протилежної точки зору (у 2008 році так вважали 9,7% респондентів, в 2011 - 8% і в 2008 року в переддень президентських виборів, 73,9% опитаних вважають, що президенту І. Алієву немає альтернативи на посаді глави держави [36, с.631]. Протилежну точку зору висловили лише 14,3% респондентів. За думку 80% респондентів, діяльність глави держави відповідає їх очікуванням і лише 3,5% опитаних висловилися про те, що І. Алієв не виправдав їхніх сподівань. При цьому більшість громадян (77%) повністю або почасти задоволені своїм життям. Крім того, як вважають 62% респондентів, Азербайджан розвивається в правильному напрямку Протилежної точки зору дотримуються лише 11,6% 233 опитаних» [32,с.89]. Цікаві результати ще одного соціологічного дослідження ЦМ «Ряй», проведеного в травні 2008 року. На питання «Що більше відповідає інтересам Азербайджану: щоб І. Алієв пішов з поста президента або залишився?» 83% громадян зупинилися на відповіді «залишився на цій посаді». При всьому цьому опитування також показало

скептичне ставлення громадян до опозиційних сил і їх здатності висунути конкурентоспроможного альтернативного кандидата на виборах. Так, 49% респондентів зазначили, що на майбутніх президентських виборах опозиції не вдасться висунути. Проте наскільки соціологія в умовах автократичного стилю правління могла б показати інші результати, аніж майже 100% підтримку президенту, залишається спірним й відкритим питанням. Хоча також слід врахувати, що президент для азербайджанського народу не стільки лідер, скільки має сакральне значення – батька, який ставить інтереси суспільства вище свої у державі, яка турбується про кожного.

Якщо за критерій аналізу транзиту узяти дотримання балансу між ступенем інституціоналізації інституту президента і особистою владою глави держави, то при владі Г. Алієва, функціонування інституту президента було максимально наближене до формально-конституційних рамок, а його посилення було пропорційною особистій владі глави держави. При І. Алієва перший час (з 2003 по 2009 рр.) умова збереження балансу між ступенем утвердження інституту президента і особистою владою також дотримувалася, і сформований під час Г. Алієва інститут президента в цілому функціонував без змін. Але після скасування в 2009 році обмеження на можливість однією і тією ж особою переобиратися на пост президента більше двох термінів поспіль, з'явився дисбаланс в сторону особистої влади глави держави, який ще більше посилювався в 2016 році, коли був збільшений термін повноважень президента з п'яти до семи років. При вивченні питання балансу між ступенем установи інституту президента і особистою владою глави держави Азербайджані, не можна не відзначити досить специфічну модель відтворення влади - призначення свого наступника діючим президентом. Дана обставина також показує, що дисбаланс склався в сторону особистої влади президентів і підтверджує відносно низьку ступінь установи інституту президента.

Посилення президентської влади і зміщення балансу в бік особистої влади глави держави свідчить домінуюча в парламенті партія, що стає

опорою чинного президента, а не самостійним суб'єктом політичного процесу. Вона є серйозним інструментом в руках глави держави, що дозволяє істотно збільшити вплив на політичний процес. Так звані «партії влади» створюються «зверху» при опорі на державні структури і такі організації найчастіше здатні виконувати число партійних функцій. Так, на думку дослідників, вони покликані лише захищати і підтримувати владу, але не завойовувати її. До числа їх інших функцій деякі автори відносять:

1) об'єднання розрізнених еліт (управлінських, економічних, інтелектуальних), що підтримують діяльність глави держави та / або уряду, в інституційно оформлене єдине ціле;

2) консолідацію електорату для завоювання парламентських мандатів (це дозволяє правлячій еліті підвищити ефективність уряду);

3) підготовка необхідних адміністративних реформ.

Питання «Нагірного Карабаху» й важка пострадянська соціально-економічна ситуація дійсно зіграли вкрай негативну роль в сприйнятті процесу демократизації громадянами країни. Однак, було б не зовсім вірно виставляти соціально-економічний фактор як детермінанту формування ставлення до демократії. В якості основного чинника варто розглядати істотні відмінності ціннісних орієнтирів від тих, які передбачала трансформація. Крім того, не можна не відзначити і те, яким чином проходило утвердження демократичних цінностей і нових інститутів. Утворення і інституціоналізація нової політичної системи характеризується як не стільки «проростання знизу в результаті організованих, систематичних зусиль суспільства і його боротьби за політичні права, скільки за рахунок насадження їх «зверху» в інтересах і за активної участі порівняно вузьких, найбільш динамічних прошарків комуністичної та посткомуністичної еліт» [4, с.35]. Варто взяти до уваги відносно короткий проміжок часу, який пройшов з початку трансформаційного періоду. Якщо за цей час і можна добитися кардинальних змін у політичній та економічній сферах, то зі

змінами ціннісних орієнтацій і модифікацією політичної культури необхідно набагато більше часу. У цьому сенсі не можна не погодитися з К. Вельцелем, Р.Інглхартom: «...цінності вбудовані в свідомість людей і служать, свого роду, характеристикою внутрішньої сторони суспільства. Зміна цінностей - це зміна психологічної основи суспільства, яке відбувається в низах суспільства через дифузні масові процеси, що знаходяться за рамками політичного планування. Відповідно, цей процес неможливо форсувати політичними методами. Разом з тим до його завершення є висока ймовірність виникнення в суспільстві ціннісних протиріч, пов'язаних з настільки масштабними змінами. Це стосується тих товариств, в яких міцно вкорінені колишні цінності і де стикаються рушійні сили трансформації і зберігають сильний вплив традиції. З'являється необхідність подолання таких протиріч або запобігання їх загострення. Для досягнення цієї мети в політичній системі повинна бути якась об'єднуюча сила, що забезпечує успішне завершення перехідного періоду. Ця роль відводиться главі держави. Контролюючи, таким чином, хід трансформаційного процесу і зміни в політичній системі, він робить істотний вплив на процес перетворення ціннісних орієнтацій» [3, с.36].

Щодо інституту парламенту, то сучасну форму парламент Азербайджану знайшов після 1995 року. У серпні 1995 року Міллі Меджліс країни приймає новий виборчий кодекс, відповідно до якого вищий законодавчий орган формується з 125 депутатів на змішаній основі (100 депутатів за партійними списками, 25 - висуваються за мажоритарним принципом зі своїх виборчих округів). Спочатку згідно з першою редакцією закону і на період вибудовування партійної системи Азербайджану в парламент потрапляли партії, які подолали бар'єр в 8% голосів виборців. В ході виборів 12 листопада 1995 року впевнену перемогу здобула партія Гейдара Алієва, партія прихильників реформ і модернізації – «Йені Азербайджан» («Новий Азербайджан»).

У 1997 році в Азербайджані вперше в історії Сходу була скасована смертна кара. За пропозицією президента Гейдара Алієва парламент неодноразово приймав акти амністії, сприяючи тим самим поверненню тисяч людей додому. Новий парламент формує юридичну базу економічних і соціально-політичних реформ, що проводяться з ініціативи Гейдара Алієва, а також активно завойовує авторитет на міжнародній парламентській арені. Вже до 1998 року делегація азербайджанського парламенту отримує статус спостерігачів в Раді Європи.

У тому ж році другу впевнену перемогу на президентських виборах знову здобуває Гейдар Алієв. Партийна система Азербайджану виявилася стійкою і сформованою, тому загальнонаціональний лідер Азербайджану паралельно з реформами почав процес поступової лібералізації політичного життя, розширення доступу громадян до політики. У 1999 році відбулися перші в історії республіки муніципальні вибори, які пройшли в повній відповідності з сучасними європейськими нормами. Цілком об'єктивно, що Міллі Меджліс розвиває на цьому тлі активну співпрацю з європейськими депутатами. У парламенті на постійній основі почали проводитися семінари, науково-практичні конференції з проблем становлення правової держави та діяльності неурядових організацій. Значна увага в цій роботі приділялося прав біженців і вимушених переселенців із зони карабахського конфлікту. Ставилися також питання прав жінок, їх присутності в структурах виконавчої влади, обговорювалися реформи в соціальному і цивільному законодавстві. Азербайджанською мовою перекладалися міжнародні конвенції і документи ООН. Така цілеспрямована політика керівництва країни дозволила азербайджанським депутатам отримати і успішно засвоїти досвід міжнародних публічних дебатів, розширити свій політичний кругозір і займати гідне місце на міжнародних конференціях. В результаті вже через кілька років, що за історичними мірками означає «дуже швидко», це призвело до тих досягнень, що азербайджанські парламентарії відстоюють

інтереси своєї держави на всіх провідних світових майданчиках від ПАРЄ до ОВК.

Рубіж століть, 2000 рік, ознаменувався тим, що Азербайджан був офіційно прийнятий в повноправні члени Ради Європи. У листопаді були призначені вибори в Міллі Меджліс другого скликання. Напередодні Гейдар Алієв надіслав до парламенту серйозні зміни в закони «Про вибори» і «Про Центральну виборчу комісію». Згідно з новою редакцією мінімальний відсоток голосів, необхідних для проходження в парламент, знизився до 6%. До передвиборної підготовки було допущено 19 партій, з яких 13 змогли зібрати потрібну кількість підписів. Розуміючи необхідність розширення доступу громадян до виборів, Гейдар Алієв звернувся в ЦВК з проханням допустити до виборів усі партії, що зібрали підписи для реєстрації. Після ретельної перевірки виборча комісія зареєструвала 409 кандидатів у депутати. Ці вибори, як і наступні вибори 2005 року, виграла правляча партія «Йені Азербайджан» («Новий Азербайджан»), проте з тих пір азербайджанського парламенту залишався багатопартійним органом. Контрольні функції парламенту можна розглянути у статті 95 Конституції Азербайджану, в якій зазначається:

- «1) організація роботи Міллі Меджлісу Азербайджанської Республіки;
- 2) установа дипломатичних представництв Азербайджанської Республіки за поданням Президента Азербайджанської Республіки;
- 3) адміністративно-територіальний поділ;
- 4) ратифікація і денонсація міждержавних договорів і міжурядових договорів, які передбачають норми, відмінні від законів Азербайджанської Республіки;
- 5) затвердження державного бюджету Азербайджанської Республіки за поданням Президента Азербайджанської Республіки і контроль за його виконанням;
- 6) обрання Уповноваженого з прав людини Азербайджанської Республіки за поданням Президента Азербайджанської Республіки;

- 7) затвердження військової доктрини Азербайджанської Республіки за поданням Президента Азербайджанської Республіки;
- 8) затвердження указів Президента Азербайджанської Республіки в випадках, передбачених цією Конституцією;
- 9) надання згоди на призначення Прем'єр-міністра Азербайджанської Республіки за поданням Президента Азербайджанської Республіки;
- 10) призначення суддів Конституційного Суду Азербайджанської Республіки, Верховного Суду Азербайджанської Республіки і апеляційних судів Азербайджанської Республіки за поданням Президента Азербайджанської Республіки;
- 11) надання згоди на призначення на посаду та звільнення з посади Генерального прокурора Азербайджанської Республіки згідно з поданням Президента Азербайджанської Республіки;
- 12) відмова від посади в порядку імпічменту Президента Азербайджанської Республіки за поданням Конституційного Суду Азербайджанської Республіки;
- 13) відмова від посади суддів за поданням Президента Азербайджанської Республіки;
- 14) вирішення питання про довіру Кабінету Міністрів Азербайджанської Республіки;
- 15) призначення на посаду та звільнення з посади членів Правління Центрального банку Азербайджанської Республіки за поданням Президента Азербайджанської Республіки;
- 16) надання згоди на притягнення Збройних Сил Азербайджанської Республіки до виконання завдань, не пов'язаних з їх призначенням, за поданням Президента Азербайджанської Республіки;
- 17) надання згоди на оголошення війни і укладення миру на підставі звернення Президента Азербайджанської Республіки;
- 18) призначення референдуму;
- 19) амністія;

20) заслуховування звітів муніципалітетів.

II. З питань, зазначених у пунктах 1-5 цієї статті, закони приймаються більшістю в 63 голоси, по іншим же питань в тому ж порядку приймаються постанови, якщо цією Конституцією не передбачений інший порядок.

III. Постанови приймаються також з інших питань, віднесених цією Конституцією до відання Міллі Меджлісу Азербайджанської Республіки, з питань, пов'язаних з організацією роботи Міллі Меджлісу Азербайджанської Республіки, та з питань, які вимагають вираження ставлення Міллі Меджлісу Азербайджанської Республіки» [64].

Таким чином в системі поділу влади й рівноваги, слід зазначити, що парламент контролює видання указів президентом, а також повноваження Кабінет Міністрів. В свою чергу президент наділяється правом розпуску парламенту або накладання абсолютного, тобто скасування розпоряджень й постанов парламенту й уряду, а також актів центральної й міської влади, при чому будучи головою виконавчої влади, додатково накладання заборони розпоряджається на закони міністрів Нахчіванської Автономної Республіки. Сформована в Азербайджані модель устрою державних органів забезпечує поділ влади, їх збалансованість, правда, з реальним зміщенням «центру ваги» в сторону виконавчої влади та президентської вертикалі. Корпус депутатів Міллі Меджлісу був досить чітко продуманий в апараті президента. Правляча ж більшість поділяється на три групи, які розрізнялися за ступенем лояльності й близькості до президента: 1) найближчі родичі і вірні прибічники з оточення; 2) активісти правлячої партії «Йені Азербайджан»; 3) так звані «незалежні й безпартійні» (депутати від пропрезидентських партій, а також представники інтелігенції та народу). При цьому перша група становила еліту правлячої більшості, котра обиралися за мажоритарною системою і мала можливість, згідно з Законом «Про вибори від 1995 року» на суміщення парламентської роботи з посадою у виконавчих структурах. При такій перевазі депутати від опозиції не мали умов впливу на роботу парламенту і своєю «присутністю» лише створювали необхідний владі

«демократичний імідж» законодавчої влади. Для ще більшого підпорядкування законодавчого органу виконвчій владі у 2002 р. шляхом референдуму була відмінена пропорційна система виборів. В результаті лідери опозиційних партій практично втратили можливість потрапити в парламент. Формально парламент самостійно підготовлює і приймає законопроекти, але лише другорядні (наприклад, закони про прописку, про боротьбу зі СНІДом, про ветеринарну службу і т.д.). Фактично законодавчі ініціативи знаходяться в монополії президентського апарату, а Міллі Меджліс беззаперечно схвалює будь-який закон або бюджет, наданий виконавчою владою. Інститут демократії у 2004 р. провів моніторинг виконання Азербайджаном зобов'язань перед Радою Європи. Як виявилось, з 21 зобов'язання повністю виконані лише 4, пов'язані з мирним урегулюванням карабахського конфлікту. Що ж стосується зобов'язань щодо правового громадянського суспільства з дотриманням законів і прав людини, то 7 з них залишались невиконаними, в тому числі залучення до судової відповідальності представників правоохоронних органів за тортури. Решта 10 зобов'язань (закон про омбудсмена, про адвокатуру, про Громадську ТВ і ін.) були виконані лише формально.

В Азербайджані проводяться вибори президента Азербайджану; Національних Зборів Азербайджанської Республіки; місцевих представницьких органів. Президент Азербайджану обирається на термін 7 років шляхом загального голосування. При проведенні виборів Президента Азербайджану застосовується мажоритарна виборча система абсолютної більшості - для обрання в першому турі кандидатів необхідно отримати не менше 50 відсотків голосів виборців, якщо жоден з кандидатів не отримав в першому турі необхідної кількості голосів виборців, то через 14 днів (в неділю) проводиться повторне голосування (другий тур) між двома кандидатами, які набрали найбільшу кількість голосів виборців у першому турі. Міллі Меджліс Азербайджанської Республіки обирається на 5 років шляхом загального голосування по одномандатному округу. Депутати Міллі

Меджлісу Азербайджанської Республіки обираються за мажоритарною виборчою системою на основі загальних, рівних і прямих виборів шляхом вільного, таємного голосування. Вибори Міллі меджлісу проводяться кожні 5 років в першу неділю листопада. В Азербайджані політичні партії після 1993 року формально розділилися на правих, лівих і центристів. Так, праві партії, що знаходяться в опозиції, не мають підтримки у власників і бізнесменів, а ліві не користуються підтримкою соціальних прошарків суспільства. Щодо правлячої партії: спочатку вона оголосила себе близькою до соціал-демократії, а в кінці правління Г. Алієва стала видавати себе за правоцентристську.

Більш точно поділ функціонуючих партій за їх політичної спрямованості можна поділити на три групи. В першу входять ті, які дотримуються прозахідної орієнтації. Вони підрозділяються на блок проурядових партій на чолі з правлячою «Йені Азербайджан» і блок опозиційних партій (близько 15), де основну роль відіграють «Мусават», Народний Фронт Азербайджану, Демократична партія і Партія Національної Незалежності. Протягом 90-х років ХХ ст. саме ці прозахідні партії грали домінуючу роль в політичному житті Азербайджану. До другої групи належать політичні партії проросійської орієнтації, де основну роль відіграють соціал-демократи. Третю групу становлять проісламістські сили. Вони включають як політичні партії (Ісламська партія і Ісламська Демократична партія), так і велику кількість неформальних організацій (ваххабіти, нурсісти і ін.), які виступають за перетворення держави в ісламську. Вони не пов'язані тісно між собою, деякі навіть ворогують між собою, не мають харизматичного лідера. Але отримують сильну підтримку і фінансову базу від Ірану й арабських країн.

Після приходу до влади Ільхама Алієва у 2003 р. в партійній системі Азербайджану намітилися інші тенденції. Новий президент не вважав за потрібне навіть особливо приховувати свого несприйняття опозиційних сил в суспільстві. Це стосувалося всіх - прозахідних, проросійських і

проісламістських сил. Але оскільки основну роль в останні 15 років в азербайджанському суспільстві грали прозахідні сили, зміна відносин торкнулася їх у першу чергу. Масові арешти і репресії активістів цих партій стали нормою, почалася кампанія з «вичавлювання» офісів цих партій з центру столиці на периферію. У 2003 р «Мусават», а у 2006 р - НФА позбулися своїх штаб-квартир в центрі Баку. В результаті, тут відтепер могла безперешкодно функціонувати лише правляча партія і її прихильники. Також не сприймалися мітинги, демонстрації і навіть пікети в центрі міста. Особливо сильному тиску і репресій активісти опозиційних партій зазнали в провінціях. Багато громадян через своїх опозиційних поглядів були змушені емігрувати з країни. В результаті, прозахідні демократичні партії, які протягом 15 років (1992-2006 рр.) відігравали вагомий роль в житті азербайджанського суспільства, до початку 2007 р. в результаті численних репресій різко втратили свої позиції та не могли вже надавати серйозного впливу на ситуацію в країні. І. Алієв протягом 2006 і початку 2007 рр. неодноразово робив публічні заяви, що на політичній арені Азербайджану опозиції як такої більше не існує.

В Азербайджані передбачений інститут іноземних (міжнародних) спостерігачів по лінії СНД і ОБСЄ. Представники провідних опозиційних партій «Мусават», «Народного фронту Азербайджану (ПНФА)», «Республіканської альтернативи», «Національної ради демократичних сил (НСДС)» і ряду громадських організацій й експертів висловлюють та неодноразово підкреслюють фальсифікованість, недемократичність виборів останніх років. «Вільні та справедливі вибори можливі тільки при наявності демократії в країні, рівних умов для всіх політичних сил, наявності законодавства, яке дозволяє визначити волевиявлення народу», - сказав глава партії «Мусават» Аріф Аріф Гаджили. «Долю виборів визначає не воля народу, а виборчі комісії. Нинішнє законодавство не дозволяє провести вільні вибори. Всі виборчі комісії знаходяться під контролем влади», - зазначив він». В такій ситуації завдання опозиційних сил - консолідуватися і

змусити владу створити демократичне середовище для виборів, визначити стратегію вільних виборів мирними методами. У сучасних умовах влада не стане проводити референдум, або вводити пропорційну систему виборів. Основою успіху є надання безпечних умов для людей з метою висловлення своєї реальної думки про стан політики в країні. Як свідчать події останніх президентських позачаргових виборів президента в 2019 році, мітинги розганяються дуже швидко й організовано.

В умовах суспільної апатії й неактивної політичної участі громадян фальсифікувати вибори в Азербайджані легше, оскільки ступінь довіри народу до виборних інститутів дуже понижений. Опозиція розроблює робочий проект заходів щодо створення умов для демократичних виборів. Вони погодилися, що для цього в країні необхідно забезпечити фундаментальні свободи, в тому числі свободу зібрань, слова, висловлень, й створення рівних умов для всіх політичних сил і звільнення політв'язнів. Учасники опозиційного руху висловлюють можливість проведення референдуму, де на порядку денному буде пакет заходів по виборчій реформі, яка передбачає збільшення числа місць в парламенті з нинішніх 125 до 201 й переходу від мажоритарної до змішаної мажоритарно-пропорційної системи виборів. Крім того, на заході країни опозиція підтримала ініціативу підвищення статусу муніципалітетів, створення єдиних муніципальних зборів у великих містах, введення прямих виборів мерів. В ході обговорень була схвалена ідея запросити на муніципальні і парламентські вибори спостерігачів Бюро з демократичних інститутів і прав людини Організації з безпеки і співпраці в Європі. 18 липня 2019 року Бюро з демократичних інститутів і прав людини Організації з безпеки і співпраці в Європі опублікувало підсумковий звіт про роботу своєї наглядової місії на виборах президента Азербайджану, які пройшли 11 квітня. «В Азербайджані рекомендується переглянути виборче законодавство завчасно, до наступних виборів. Мета повинна полягати в тому, щоб привести законодавство у відповідність з міжнародними стандартами і зобов'язаннями, гарантувати

конституційно захищені права і свободи, усунути прогалини і двозначності», - говорилося в повідомленні, опублікованому на сайті Бюро з демократичних інститутів і прав людини. Спостерігачі вважають, що формула призначення виборчих комісій не передбачає неупередженого управління виборами на практиці, в зв'язку з чим рекомендовано переглянути склад виборчих комісій, щоб підвищити їх неупередженість і довіру громадськості до їхньої роботи»[63 с.95].

У період переходу до ринкових відносин в економічній політиці вимагали проведення докорінних структурних змін у формуванні уряду і його партнера - профспілок. У 1993 р. був скликаний позачерговий з'їзд профспілок Азербайджану, який прийняв рішення про розпуск Азербайджанської Ради професійних спілок та передачі повноважень новоствореної Конфедерації профспілок Азербайджану-добровільного об'єднання менеджменту, галузевих профспілок і міжгалузевого профспілок Нахічеванської Автономної Республіки [63 с.97]. Профспілки Азербайджану негативно відчували перехід економіки до ринкових відносин, бо в той період багато їхніх функцій були урізані, крім цього були позбавлені законодавчої ініціативи і т.д. А для профспілок Азербайджану цей період був ще важкий тим, що він збігся з відомими подіями в Нагірному Карабасі, тому що мільйони біженців і вимушених переселенців створювали обстановку нестабільності, хаосу. Профспілки Азербайджану активно розвивають колективно-договірні процеси, домагаючись реальної участі у виробленні та реалізації державної політики стимулювання економіки. Саме завдяки профспілкам майже до мінімуму зведено кількість підприємств, які не мають колективних договорів. Звичайно, ще є багато суб'єктивних причин, які, певним чином гальмують становлення цивілізованого інституту соціального партнерства, але в той же час можна констатувати, що саме з метою зміцнення соціального діалогу підвищення ефективності переговорних процесів, профспілки Азербайджану виступають з ініціативою створення Тристоронньої національної комісії з соціальних і економічних питань.

Прикладом позитивного результату конструктивного тристороннього соціального діалогу є робота в області мінімальної заробітної плати, доведення її до рівня прожиткового мінімуму. Щодо громадського сектору в державі, слід зазначити, що азербайджанське суспільство, будучи протягом 70 років частиною комуністичної тоталітарної системи, звикло до того, що все життя громадян регламентовано. Навіть після розвалу СРСР, створення інститутів громадянського суспільства було можливе лише за підтримки ззовні. Тому пріоритетним напрямком програм західної допомоги в пострадянському Азербайджані був розвиток громадянського суспільства, завдяки якому з'явилися перші неурядові організації (НУО), а також справді незалежні від державного контролю засоби масової інформації. Становлення неурядових організацій в Азербайджані був дуже складним, у більших випадках через стереотипи, створені радянською риторикою. Тому в першій половині 90-х років ХХ ст. в НУО йшли найбільш активні громадяни. Закономірним було і те, що після приходу до влади Г. Алієва чималу частину активістів НУО склали прихильники опозиції, бо НУО стало єдиною можливістю для збереження незалежної громадянської позиції. У відповідь режим Г. Алієва сприйняв НУО не як партнера в суспільстві в соціальній сфері, а як конкурента, учасники якої претендують на політичну владу. Владна політика була спрямована на те, щоб у суспільстві створити негативний імідж громадських організацій. Однак повністю підпорядкувати собі або звести нанівець діяльність НУО не вдалося. Особливо після вступу Азербайджану в 2001 р. до Ради Європи, влада усвідомила, що їм потрібен демократичний «фасад», і НУО можуть зіграти в цьому помітну роль. Таким організаціям надався особливий статус в отриманні грантів від держави. Політика по відношенню до непідконтрольних організацій залишалась жорсткою: реєстрація грантів не тільки в Міністерстві юстиції, а й в органах виконавчої влади, де без відповідного дозволу не могли скористатися грошима. Громадський сектор в Азербайджані має ще дуже додаткових проблем. В умовах відсутності фінансування з боку держави, НУО багато в

чому залежать від фінансової допомоги західних і міжнародних фондів, що змушує їх діяти до існуючих в цих фондах пріоритетах.

Проте наскільки урядам Європи потрібен демократичний президент простежується у прикритті «очей» на прямі порушення свободи, зокрема демократичних виборів, й за наявної мовчазної політики газопостачання, ціною незалежності ЄС від Росії. У 2014 році Європа визначалась з джерелами надходження блакитного газу. Мова про азербайджанський енергетичний консорціум «Шахденіз» і Трансадриатичний трубопровід (замість Nabucco West), яким щороку переправляє каспійський газ через Грецію та Албанію в Італію. Звідти газ буде надходити в уже існуючу європейську газорозподільну систему. У випадку відносин з Азербайджаном з боку ЄС застосовується політика подвійних стандартів: «державу, яка володіє цінними енергетичними ресурсами й дозволяє європейським компаніям видобувати їх на своїй території, можна, попри всю неприкриту авторитарність політичного режиму, відбілювати в очах світової громадськості»[129 с.273].

За результатами британської дослідницької організації The Economist Intelligence Unit Азербайджан зайняв 147-е місце з 167 країн у недавньому щорічному дослідженні «Індексі демократії». Дослідники знову віднесли країну до авторитарних режимів - на противагу демократичним і так званим гібридним державам, відставши від Вірменії (86 місце) і Грузії (89 місце). Серед колишніх республік СРСР Азербайджан випередив такі країни, як Таджикистан, Узбекистан, Туркменістан. Крім них авторитарними режимами визнані уряди Росії, Казахстану, Білорусі. До даних організації Reporters Without Borders за світовим індексом свободи преси (Worldwide Press Freedom Index) Азербайджан посідає 162-е місце серед 180 країн, залишивши за собою Бахрейн, Саудівську Аравію, Шрі-Ланку, Узбекистан, Китай, Сірію. За рівнем свободи у рейтингу Freedom House Азербайджан посів 187 місце серед 208 країн, з поміткою «невільних». Спостерігачі ПАРЄ та Європарламенту за останніми президентськими виборами зазначають, що

вони «стали свідками переходу до демократії»[129 с.274], який нині переживає Азербайджан, визнавши перегони «вільними, справедливими та прозорими»[129 с.275]. «Про те, що за формально демократичними процедурами ховається аж ніяк не демократичний сенс, говорять мало. Ті, хто бодай якимось намагається пролити світло на такі незручні аспекти, – це або представники азербайджанської політичної опозиції, які не визнали результатів виборів, або незалежні моніторингові організації (приміром, голова спостережної місії Бюро з демократичних інститутів та прав людини ОБСЄ Тана де Зулуета у 2013 році заявила про порушення на 58% дільниць і про численні помилки у виборчих списках, а також про факти залякування спостерігачів та фізичних атак на представників ЗМІ), або поодинокі медіа та журналісти» [129 с.280].

Висновки до другого розділу. Отже, до особливостей політичного транзиту Азербайджану, на мою думку, можна віднести наступні положення:

- суспільство в Азербайджані не властиво принцип індивідуалізму, а характерна свідомість громади, умми. Слід врахувати розуміння закону ісламською культурою: обов'язок ставиться попереду права, то і фактично соціальна держава сприймається не як держава, що служить людині, а як держава, що служить суспільству, яка забезпечує інтереси не індивіда, а людей;

- влада офіційно проголошувала прихильність до демократичних цінностей, починаючи з періоду першого президентства Г. Алієва (1993–1998), де у парламенті були представлені опозиційні партії, але демократія набула дедалі керованіших рис;

- державний лідер у першу чергу має образ «рятівника» нації, діяльність якого забезпечує стабільність і процвітання.

- азербайджанський інститут президента сприймався як провідник змін, що сприяє реалізації економічних та політичних реформи, але у першу чергу як незалежний інститут в умовах багатопартійності. Тому було б правильніше позначити владу «республіки радянського типу», що

характеризуються, дисбалансом представницьких органів влади і тяжіє до президентської влади;

- одним з істотних заходів щодо посилення президентської влади стало вибудовування владної вертикалі. Президент є главою виконавчої влади й має широкі повноваження у формуванні Кабінету міністрів, міської влади, Судобого корпусу;

- одним із важливих кроків за правління Г. Алієва слід вважати «Контракту століття» 1994 року, який передбачав співпрацю 13 великих нафтовидобувних компаній. Таким чином держава планувала отримати необхідні для неї матеріальні ресурси й можливість включення Азербайджану в світову економіку і зміцнення політичних позицій країни на зовнішній арені;

- якщо за критерій аналізу транзиту узяти дотримання балансу між ступенем інституціоналізації інституту президента і особистою владою глави держави, то при владі Г. Алієва, функціонування інституту президента було максимально наближене до формально-конституційних рамок, а його посилення було пропорційною особистій владі глави держави. Посилення президентської влади і зміщення балансу в бік особистої влади глави держави свідчить домінуюча в парламенті партія, що стає опорою чинного президента, а не самостійним суб'єктом політичного процесу. Такі партії покликані лише захищати і підтримувати владу, але не завойовувати її;

- мажоритарна виборча система сприяє стабільній присутності прорезидентської політичної партії в парламенті й унеможлиблює приходу альтернативних партій;

- зберігання в Азербайджані присутності президенту як глави державі сприяє підтримці у суспільстві реальної політичної стабільності;

- в країні склалася модель понадсильної президентської влади, де інститут президента є центральною ланкою політичної системи, що виступає коордонаційну функцію між гілками влади й побудови трансформаційних процесів;

- в азербайджанському суспільстві вкорінені традиції ісламської культури й ще радянського минулого, котрі перетинаються з цінностями нових держав й держав, чії демократії побудовані по так званому «європейському» зразку. Роль гармонізації цивілізаційного переходу Азербайджану до якісно нової політичної системи відводиться главі державі, котрий котролюючі хід трансформацій й змін, істотно впливає на процес перетворення цінностних орієнтацій;

Розділ 3. Роль зовнішніх факторів у переході Азербайджану до демократії

Неврегульованість «карабахського конфлікту» є одним з центральних проблем зовнішньої політики Азербайджану. «Карабахський конфлікт» відрізняється від інших на пострадянському просторі тим, що має стратегічне й загально регіональне значення. Як наслідок, конфлікт у Карабасі набув геополітичний характер і є джерелом зростаючої загрози регіональної безпеки Кавказу й взагалі Середнього Сходу.

У радянські часи під егідою Москви з приводу Карабахського конфлікту велися не стільки переговори, скільки втілювалися спроби умирити обидві сторони. Проте переговори закінчувалися нічим. Реальний переговорний процес почався після набуття Азербайджаном і Вірменією незалежності. Обидві республіки 30 січня 1992 р. стали членами Ради з безпеки і співробітництва в Європі (НБСЄ, з грудня 1994 року - Організація з безпеки і співробітництва в Європі або, скорочено, ОБСЄ), де міжнародна спільнота долучилася до переговорів. Як результат, 24 березня 1992 року міністри іноземних справ НБСЄ скликали конференцію щодо Нагірного Карабаху. Її учасниками стали Вірменія, Азербайджан, Білорусь, Чехія і Словаччина, Франція, Німеччина, Італія, Росія, Швеція, Туреччина і США. Місцем переговорів стала Білорусь, уряд якої запропонував свою столицю як місце для остаточних переговорів, звідси і виникли назви - «Мінська конференція» і «Мінська група» (МГ). Метою конференції було домогтися зупинення вогню і початку політичних переговорів з приводу статусу Нагірного Карабаху. Проте міжнародна спільнота не була єдина у позиціях щодо врегулювання конфлікту: зокрема Росія розглядала кавказький регіон як зону своїх особливих інтересів і претендувала на особливий статус в МГ ОБСЄ. Мінський процес став для сторін не стільки форумом для переговорів, скільки, за влучним зауваженням Жірайр Лібарідяна, був «форумом для пропаганди» [68 с.67].

Переговори помітно змінилися з кінця 1996 року, коли, з одного боку, з'явилася можливість співпраці Росії з ОБСЄ, з іншого - після «нафтових

контрактів століття» Азербайджану 1994 р. посилюється міжнародна увага, в першу чергу з боку США. Спочатку Мінська група запропонувала «пакетний варіант» урегулювання, суть якого полягав в одночасному вирішенні всіх проблем. Такий «варіант» складався з двох частин: «Угода І» про припинення конфлікту, включаючи виведення військ, повернення вимушених переселенців, розміщенні миротворчих сил; і «Угода ІІ» про остаточний статус Нагірного Карабаху. Оскільки все це пропонувалося здійснювати в рамках територіальної цілісності Азербайджану, офіційний Баку погодився з планом. Позитивною в цілому була і реакція Вірменії, проте влада Нагірного Карабаху виступила проти такого врегулювання конфлікту. Поступово офіційний Баку став широко використовувати нафтову дипломатію у зовнішній політиці, розраховуючи таким шляхом повернути Нагірний Карабах. Змінилася і позиція офіційного Єревану: Л.Тер-Петросян (перший президент незалежної Вірменії) розумів, що без якнайшвидшого урегулювання карабахського конфлікту економіку Вірменії чекають важкі часи. В результаті, Л.Тер-Петросян переглянув свої колишні погляди на статус Нагірного Карабаху, яких він дотримувався з самого початку конфлікту: не виступав за об'єднання Нагірного Карабаху з Вірменією чи незалежність. Він став прихильником компромісу: Нагорний Карабах юридично залишається в складі Азербайджану, але отримує за це статус вище того, котрий мав до початку конфлікту. Крім того, Азербайджан повинен був зняти блокаду транспортних комунікацій і відновити економічні відносини, а також надати гарантії безпеки і дозволити Вірменії контролювати Лачинський коридор і мати право на захист статусу і території Нагірного Карабаху [61 с 438.]. З огляду на провал «пакетного варіанту», співголови МГ у вересні 1997 р. представили сторонам нову пропозицію, названу «поетапним планом». Було запропоновано підписати спочатку «Угоду І» і вивести війська з окупованих територій, замінивши їх миротворцями, повернути біженців і зняти блокаду Вірменії. Після цього сторони повинні підписати «Угода ІІ» і розглянути питання Лачинський

коридору, що з'єднає Нагорний Карабах з Вірменією, а також остаточно вирішити статус Нагірного Карабаху. Додатково передбачалося, що до затвердження остаточно визначення статусу Нагірного Карабаху йому буде надано «проміжний статус». Вірменія і Азербайджан погодилися з цим планом, однак вірменські лідери Нагорного Карабаху відкинули його. Більш того, Л.Тер-Петросян зіткнувся з опозицією всередині країни з боку колишнього лідера карабахських вірмен Р.Кочаряна. Проте впевнений у своїй правоті, Л. Тер-Петросян 26 вересня 1997 виступив на підтримку поетапного плану врегулювання конфлікту, відкрито вказавши, що світова спільнота ніколи не визнає незалежності Нагірного Карабаху або його об'єднання з Вірменією. Проте вірменському суспільству не готове було до такого складу подій. На адресу Л.Тер-Петросяна полинула критика. Підтримка президента впала, закінчившись «палацовим переворотом», де 3 лютого 1998 р Л.Тер-Петросяна змусили подати у відставку. Замість нього 30 березня 1998 Президентом Вірменії став карабахський вірменин Роберт Кочарян, що означало різке посилення «карабахізації» Вірменії [61 с.439].

Переговорний процес відновився через рік, де співголови Мінської Угоди запропонували новий варіант врегулювання, який отримав назву «загальної держави». Мова йшла про створення нового конфедеративного або союзного держави в складі «Азербайджан + Нагорний Карабах» як рівноправних сторін, зі своєю Конституцією і законами, а також збройними силами і органами правопорядку, які не мали права втручатися в справи іншої [62 с.97]. Для Азербайджану даний варіант став кроком назад порівняно з «пакетним варіантом». Прийняття даного варіанту фактично суперечило принципу територіальної цілісності Азербайджану. Реакція офіційного Баку була цілком передбачуваною: пропозицію не сприйняли, обґрунтовуючи, що план «відходить від норм ОБСЄ»[2 с.17]. Щодо «Паризьких принципів» з визнанням незалежності Нагірного Карабаху з боку Азербайджану обговорювався додатково. Азербайджан отримував би 6 з 7 окупованих районів, за винятком Лачинського, який переходив під контроль вірмен в

якості коридору для зв'язку Нагірного Карабаху з Вірменією. У свою чергу, Азербайджан отримував коридор в Мегринського району для зв'язку з Нахчеваном. Однак Г.Алієв зіткнувся з різкою критикою і неприйняттям такого плану з боку суспільства, і він відмовився від нього [2 с.18].

Ільхам Алієва у перші роки владарювання був прихильником більш жорсткого підходу. По-перше, президент відкинув всі попередні етапи переговорів, ініціював діалог з початку. По-друге, одним з принципових кроків для переговорів президент вважав виведення вірменських військ з «азербайджанських» територій. У рамках «Празького процесу» до літа 2005 року міністри закордонних справ Вірменії і Азербайджану провели зустрічі по деталізації нового варіанту мирного плану. Правда, весь цей час громадськість обох країн не була в курсі умов мирного врегулювання. Однак, на початку липня 2005 р. вірменські і азербайджанські ЗМІ проінформували відносно нового плану, названого «поетапно-пакетним». Сенс його зводився до наступного: Вірменія повертає Азербайджану 5 окупованих навколо Нагірного Кара Баха районів, куди поетапно і під захистом миротворчих сил повертаються їх азербайджанські жителі; відкриваються всі комунікації і кордони між Вірменією і Азербайджаном, а також між Вірменією і Туреччиною; після цього через 10-15 років в Нагірному Карабасі проводиться референдум, який вирішить статус цієї області: приєднатися до Вірменії, стати незалежною державою або залишитися в Азербайджані [2 с.19].

У Вірменії до нового плану віднеслися лояльно, особливо ідея референдуму. Там розуміли, що фактично сторонам конфлікту був запропонований варіант «незалежність в обмін на землі». Але не було впевненості, що Азербайджан погодиться на це. В Азербайджані такий план відразу ж зустріли вкрай негативно, особливо через ідея референдуму, розглядаючи таке рішення як поступливість Нагорного Карабаху. Тоді влада Азербайджану вирішили не загострювати стан речей, тим більше напередодні парламентських виборів в листопаді 2005 р. тож керівники

азербайджанського МЗС поспішили заявити, що «інформація про проведення референдуму в Нагорному Карабасі носить провокаційний характер» [2 с.18].

Важливо, що при всіх відмінностях і особливостях, країни Заходу відрізняється від інших зовнішньополітичних гравців, які впливають не тільки на безпеку Азербайджану, а й усього регіону. У той період в Азербайджані вважали, що Захід обов'язково зверне особливу увагу на багату енергоресурсами країну, і в обмін на доступ до родовищ нафти і газу допоможе в рішенні карабахського конфлікту на користь Баку[2 с.19]. Подібний уклад думок багато в чому ґрунтувалися на інтересі, який ще в 1990 р проявляли деякі західні нафтові компанії до розробки азербайджанських енергоресурсів.

Проте особливого політичного інтересу Захід не виявляв до Азербайджану, особливо через радянсько-американські відносинами кінця 80-х років ХХ ст. США у своїй зовнішній політиці багато в чому базувалася на т.зв. «Новому мисленні». Після розпаду СРСР не змінився стан речей: з'являлися партнерські американо-російські відносини, Москва переорієнтовувалась на західні демократичні цінності. У зв'язку з цим республіки Південного Кавказу не уявляли тоді для західних країн особливого інтересу ні з політичного, ні з економічного боку. Більш того, США і країни Західної Європи вважали, що цей регіон фактично входить в сферу впливу нової демократичної Росії, яка і повинна нести основну відповідальність за ситуацію тут[2 с.17].

1992 році американський Конгрес прийняв «Поправку 907» до «Акту про підтримку свободи», відповідно до якої уряду США забороняється надавати пряму державну допомогу Азербайджану як країні, що здійснює блокаду Вірменії і не пропускає гуманітарну допомогу. Звичайно, прийняття цього документа стало сильним ударом по позиції прозахідних і, особливо, проамериканських сил в Азербайджані. Проте віра в західне суспільство була в той період настільки сильна, що таке політичне рішення сприйняли як результат дій вірменського лоббі.

Втім енергетичні ресурси Азербайджану викликали особливий інтерес до Південного Кавказу. Країна стала розглядатися як ключова в регіоні. Збігнев Бжезинський порівняв Азербайджан з «пробкою в посудині, що містить багатства Каспійського моря і Середньої Азії». Він же зазначив, що, якщо Росії вдасться відновити в Азербайджані свою владу, то тим самим стане «практично безглуздою незалежність держав Середньої Азії»[67 с.55]. У той же час «незалежний Азербайджан може стати коридором для доступу Заходу до багатих енергетичними ресурсами басейну Каспійського моря і Середньої Азії»[66 с.45]. Як наслідок, на Заході, у першу чергу в США, виник стереотип по відношенню до Азербайджану: «багата енергоресурсами колишня радянська республіка на Каспії», що не могло не призвести до справжнього нафтового буму[67 с.56]. В очікуванні величезних прибутків в азербайджанському «Ельдорадо», з'явилася велика кількість бізнесменів з багатьох країн світу. Разом з тим, для США Азербайджан був важливий не тільки своїми енергетичними ресурсами. Слід також зазначити, що посилення позицій США в Азербайджані здійснювалося в кількох напрямках. Якщо в перші роки після розвалу СРСР інтереси Заходу в Азербайджані фактично висловлювала Туреччина, то з 1995 р. все більш активізувався Ізраїль. Розпочалося формування військово-політичного альянсу Азербайджан-Туреччина-Ізраїль, де три країни мали тісні військово-політичні та економічні зв'язки. Для Ізраїлю Азербайджан - найнадійніший партнер на пострадянському просторі. У свою чергу США проізраїльське лобі виступало за активізацію американської політики в Азербайджані. А з 1999 р. почалися прямі контакти між військово-політичним керівництвом Ізраїлю та Азербайджану. Конгрес вперше публічно оголосили Каспійський регіон не тільки «зоною життєвих інтересів», а й «головним напрямком» зовнішньої політики США[69 с.221]. У 1998 р. Азербайджан відійшов від концепції «рівновіддаленості», яку раніше дотримувався в своїй зовнішній політиці. Тепер було офіційно заявлено про стратегічне партнерство з США[.]. Особливо акцент був зроблений на укріплення співпраці

Азербайджану з НАТО. Суспільство в Азербайджані почало розуміти провал політики «нафту в обмін на повернення Карабаху»[2 с.18]. Переговори з врегулювання карабахського конфлікту брали все більш затяжний характер, прийшло розуміння, що Захід виступає проти повернення Карабаху силою до складу Азербайджана. Ілюзії щодо НАТО після подій в Югославії також стали розсіюватися. В Азербайджані все частіше раздавалися голоси скептиків, що республіка фактично стала «заручником» нафтової політики. У 1997 р. вибухнув скандал навколо родовища «Кяпаз»: коли Росія і Азербайджан підписали угоду про освоєння цього родовища, послідував різкий протест Туркменістану, який заявив про свої претензії на це родовище. Росія відразу відмовилася від підписаної угоди, а відносини між Азербайджаном і Туркменістаном загострилися.

Конфліктні ситуації продемонстрували, що нафтова політика і ставка на нафту – хитка стабільність для Азербайджану. Крім напружених зв'язків з Вірменією і конфронтацією з Росією, тепер у Азербайджану досить натягнуті відносини з Туркменістаном і Іраном через нафтогазові родовища на Каспії. Виникла парадоксальна зовні ситуація: влада і прозахідна опозиція обговорювали можливість подальшої інтеграції країни в західні структури, розміщення баз НАТО в Азербайджані, а в цей час росли антизахідні настрої.

Політика західних країн, особливо США, в Азербайджані і, ширше, в регіоні, різко змінилася після трагічних подій-11 вересня 2001 р. оскільки в світі склалася принципово інша геополітична ситуація. Міжнародний тероризм і події США розгорнули антитерористичні операції в Афганістані, а пізніше в Іраку.

Нова геополітична ситуація вимагала серйозної політики США в регіоні Каспійського моря. Країни Каспійського регіону були потрібні, як мінімум, для тилового і інфраструктурного забезпечення в Афганістані. У цих умовах США стали діяти досить активно, використовуючи державні структури, і основним противником вважали радикальний іслам і тоталітарні

режими. Постало питання про розміщення військ США та їхніх союзників в країнах Каспійського регіону.

У такій ситуації геополітичне значення Азербайджану для США помітно зростає. Тим більше, що влада Азербайджану підтримала політику США в боротьбі з міжнародним тероризмом, а також дії американців в Афганістані і Іраку. У січні 2002 року адміністрація Дж.Буша призупинила в дію «Поправки 907». У той же час влада США на рахунок авторитарного характеру правління Гейдара Алієва й численні факти грубого порушення прав людини навела аргумент: «Так, ми знаємо ці проблеми, але республіка переживає перехідний період, а концентрація влади в руках президента країни Г. Алієва - менше зло, ніж опозиція. Зрештою, це Кавказ, і Алієв забезпечує там стабільність»[2 с.17].

Західний фактор в історії пострадянського Азербайджану пройшов за короткий період кілька етапів. На першому (1992-1998 рр.) Захід уособлював собою все найкраще, на що сподівалося населення Азербайджану. Це була «азербайджанська мрія», реалізація якої, як вважали, допоможе вирішити карабахський конфлікт, різко поліпшити своє життя і побудувати правову демократичну державу з сильною економікою. Фактор нафти, на думку населення, допоможе вирішити наявні проблеми. Віра в це була настільки сильною, що прозахідні партії і прозахідна орієнтація країни не мали серйозних опонентів і конкурентів усередині країни.

Однак президентські вибори 2003 і парламентські 2005 років практично розвернули країну від демократичного перетворення. З одного боку, Азербайджан юридично інтегрується в Європу і формально стає частиною Заходу, під впливом США, де питання про вступ в НАТО вважається питанням часу. Але, з іншого боку, після 2003 р. в Азербайджані швидко наростали антиамериканські і, ширше, антизахідні настрої. Слід зазначити, що республіка стала заручницею своєї нафти. Але фактично, що влада все більше розбещує колосальний прибуток від продажу і аж ніяк не зацікавлена в здійсненні демократичних перетворень в країні.

Подальше зростання антизахідних настроїв може привести до соціального вибуху з явною релігійним і цивілізаційним забарвленням[]. У цьому сенсі дуже показові мітинги проісламських сил Азербайджану в зв'язку з військовими діями Ізраїлю в Лівані влітку 2006 р. Фактично, це були мітинги протесту не стільки проти Ізраїлю, скільки проти його стратегічного союзника США, і ширше – проти Заходу. Ось чому аж ніяк не випадково, що в таких акціях брали участь не тільки ісламісти, але і багато активістів колишніх прозахідних сил.

Фактор часу в урегулюванні конфлікту ніяк не допоміг Азербайджану й Вірменії. Економіка Азербайджану покращилася на фоні погіршеної ситуації у Вірменії, проте підйому життєвого рівня населення не сталося фактично в обох країнах. Надії офіційного Баку і азербайджанського суспільства, що за допомогою нафтових контрактів і залучення в країну багатомільярдних інвестицій можна буде домогтися перелому у врегулюванні карабахського конфлікту сьогодні практично повністю розвіялись. Міжнародне співтовариство не тільки змусило Вірменію піти з окупованих територій ще за радянських часів, скільки навіть не визнало її агресором. Рівень конфліктності і недовіри обох народів невисокий, про що свідчать численні соціологічні опитування, а також пропагандистські кампанії в обох суспільствах у зв'язку з переговорами. Грає свою роль і той факт, що ні вірменське, ні азербайджанське суспільство не є демократичними. В теперішніх умовах ніхто не готовий до компромісів. Більше того обидві сторони вважають, що час працює на їхню користь, що також не може не впливати на переговорний процес. Значну роль в карабахському конфлікті грає зовнішній фактор. Роль Росії, що розглядає регіон як сферу свого впливу, завжди була і все ще залишається значною. Сьогодні до цього додалася і активізація в регіоні країн Заходу, в першу чергу США, що також впливає на процес врегулювання. Разом з тим ясно, що карабахський конфлікт навряд чи буде врегульовано в найближчі роки. Без урахування складних внутрішніх процесів в Азербайджані і Вірменії не

можна ззовні форсувати процес врегулювання. І ще небезпечніше оману, що авторитарний стиль правління влади Азербайджану та Вірменії дозволить досягти мирного договору і отримати підтримку у своїх народів. Врегулювання карабахського конфлікту відбуватиметься в міру демократизації Азербайджану і Вірменії і активізації ролі громадянського сектора обох країн.

Одним з важливих напрямків зовнішньої політики Азербайджану є відносини з Російською Федерацією. Політика Москви щодо Баку пов'язана із загальною ситуацією на Кавказі, який для Росії завжди залишається регіоном, звідки поширюються виклики і загрози її національній безпеці. Хоча Кавказ розділений на Північний (російський) і Південний (Азербайджан, Вірменія, Грузія) частини, обидві ці регіональні частини складають єдиний геополітичний простір. При цьому в Росії завжди розуміли, що ефективність контролю над Північним Кавказом в значній мірі залежить від процесів на Південному Кавказі. У той же час Південний Кавказ утворює буферну зону між російським Північним Кавказом і ісламським світом, в першу чергу з Туреччиною і Іраном- двома державами, чий вплив на Кавказі Росія сприймає як виклик своїм багатоміліардним інтересам в регіоні. Для Азербайджану основними питаннями залишаються: карабахський конфлікт і загроза незалежності країни, енергоресурси Каспійського моря; трудова міграція значної частини населення республіки до Росії. У 1994-1996 роках Г.Алієв, нехай і не в такій відкритій формі, як А.Ельчібей, але поетапно віддалявся від Росії і почав зближення зі Заходом та Туреччиною. У вересні 1994 р був підписаний «нафтовий контракт століття», що змінило геополітичну ситуацію у всьому регіоні і посилювало інтерес Заходу до Азербайджану. Одночасно в 1994-1995 роках Г. Алієва вдалося повністю розгромити проросійську опозицію в країні (екс-прем'єр С.Гусейнов і экс-міністр оборони Р.Газієв втікали в Росію) [70 с.273].

Росія в цей період не змогла зберегти свої позиції в Азербайджані на фоні розпочатої довгої війни у Чечні. Натомість під приводом запобігання

допомоги чеченцям з боку Азербайджану Росія закрила кордон з державою і фактично ввела економічну блокаду: заборонялася перевезення вантажів залізницею, автомобільним і морським шляхом. В результаті, до початку 1996 р. товарообіг Азербайджану з Росією знизився майже на 40 відсотків [70 с.274].З іншого боку, у відповідь на підписання «нафтового контракту», російський МЗС направив ноту протесту Азербайджану, відмовившись визнати контракт, хоча в ньому брала участь російська компанія «Лукойл». Одночасно Росія разом з Іраном, а потім і Туркменістаном, підняли питання про статус Каспійського моря. Азербайджану було відмовлено в праві власності на нафто-видобувне обладнання в Каспійському морі. Одночасно Росія різко активізувала свою співпрацю з Вірменією, уклавши в 1994-1995 роках ряд військових угод, відповідно до яких Москва отримала право на розміщення своїх баз на території республіки і охорону її кордонів. Але, не обмеживши цим, в 1993-1996 роках російська сторона негласно поставила озброєння Вірменії на загальну суму понад один мільярд доларів. Даний факт набув розголосу в 1997 р і став предметом міжнародного скандалу і загострення азербайджансько-російських відносин [29 с.32]. Заяви Росії було направлені виключно на оборонні цілі, проте це не переконало й підштовхнуло офіційний Баку до поглиблення співпраці не тільки з Туреччиною, але також з США. Більш того вперше в Азербайджані офіційно заговорили про необхідність розміщення на азербайджанській землі військових баз Туреччини, США або НАТО в якості протесту російській військовій присутності в регіоні.

У січні 1996 р. зовнішня політика Росії змінилася: міністр закордонних справ Козирев був відправлен у відставку і його місце зайняв Євген Прімаков, політичні інтереси якого суттєво відрізнялися: не бажав прискореної інтеграції Росії в західне співтовариство й розширення НАТО, прихильником зміцнення СНД. Важливим аспектом для Азербайджану стало те, що Є.Прімаков мав прекрасні особисті зв'язки з Алієвим. Саме завдяки Е.Прімакову в 1996 р було вирішено багато проблем в двосторонніх

відносинах: зокрема припинилася транспортна блокада Азербайджану з боку Росії; Москва погодилася ділити Каспій на національні сектори, і сторони приступили до розробки спеціальної угоди. Акцентуючи на умові до поваги до територіальної цілісності Азербайджану, Є.Примаков зробив спробу знайти вирішення карабахського конфлікту. Зокрема Є.Примаков висунув ідею конфедерації, названу згодом ОБСЄ ідеєю «загальної держави». Проте дана ідея не знайшла підтримки у Азербайджана. Однак факт серйозної активізації Росії в цьому процесі не викликав умніву.

З приходом до влади в Росії в 2000 р Володимира Путіна російсько-азербайджанські відносини вступили в нову фазу. В.Путін розумів хибність політики Б. Єльцина стосовно Азербайджану, яка принесла Москві набагато більше мінусів, ніж плюсів. Перемир'я 1994 р завершило етап силового російсько-вірменського тиску на Азербайджан. На фоні зовнішня політика Азербайджану отримала прозахідний характер.

В Азербайджані практично не було сильних проросійських сил. Слід зазначити повний провал Росії на Південному Кавказі в 90-ті роки по відношенню Москви щодо Грузії. Врачаючи позиції, політика Москви стала більш прагматичною. По-перше, Москва відмовилася вести відверту боротьбу з режимом Г. Алієва, визнавши її неефективною і навіть шкідливою для інтересів Росії. У той же час В.Путін не відмовився від боротьби за Азербайджан і в цілому за Південний Кавказ. Мети створити всередині Азербайджану, у першу чергу в політичному істеблішменті, сил, орієнтованих на Росію не з'явилося одразу. Проте активізація цих сил планувалася тільки після завершення правління Г. Алієва. Історичні «уроки» на початку 90-х років, коли Москва вміло розпалювала сепаратистські настрої серед місцевих національних меншин і в першу чергу серед азербайджанських лезгин, дали можливість усвідомити, що ігнорування інтересів Росії може мати згубні наслідки для Азербайджану [129 с.44].

Важливим питанням залишається – міграція трудових ресурсів. Росія має ще значний важель тиску на Азербайджан, в умовах масового безробіття

понад 2 млн. азербайджанців (майже 25% населення) емігрували в пошуках роботи в Росію. До російського дефолту в серпні 1998 р азербайджанці щорічно переводили з Росії в Азербайджан до 2,5 млрд. доларів, що в два з половиною рази більше, аніж іноземні капіталовкладення в економіку країни того періоду. Після серпневої кризи 1998 р ситуація змінилася, і тепер азербайджанські мігранти щороку надсилають додому від 1 до 1,5 млрд. доларів[]. Ось чому для надання натиску на Г.Алієва Москва періодично піднімала питання про введення візового режиму і репатріації громадян Азербайджану з Росії, а також про призупинення грошових поштових переказів. Так чи інакше, але практично відразу після приходу до влади В.Путіна азербайджано-російські відносини стали покращуватися. Вперше в пострадянський період на початку січня 2001 р. президент Росії прибув до Азербайджану. По суті вперше в новому столітті закордонний візит глава Росії завдав саме Азербайджану, відійшовши від стереотипів російської дипломатії, ритуально відвідуваючи Вірменію. При цьому візит пройшов в демонстративно безконфліктній атмосфері, показавши насамперед США і країнам НАТО, що інтереси Азербайджану і Росії в регіоні не настільки полярні, щоб вважати політику офіційного Баку свідомо антиросійською і апріорі прозахідною.

Змінилася позиція Росії щодо нафтопроводу Баку-Тбілісі-Джейхан: Москва зняла свої протести з цього проекту і направила зусилля на завершення будівництва нафтопроводу Тенгіз-Новоросійськ. Азербайджан також пішов назустріч Росії з багатьох позицій. Влада республіки стали робити заяви, що Баку не прагне до вступу в НАТО. Одночасно зміналася політика й почалися арешти чеченських біженців, деякі видані Москві. Як зауважують російські експерти, політика Кремля була спрямована на «переорієнтацію зовнішньополітичного курсу президента Г. Алієва на користь Москви», у суперництві з США (проросійська опозиція тут була відверто слабка; основними кандидатами на перемогу за владу в Азербайджані лишились прозахідні опозиційні партії).Важливо відмітити, що

для Москви важливо було зберегти спадкоємність щодо команди Гейдара Алієва, яка в більшості своїй економічно пов'язана з Росією. Здавалося, що саме Москва запропонувала здійснити в Азербайджані операцію «престонаслідника», яка вже була випробувана в Росії, коли В.Путін був призначений прем'єр-міністром і майже відразу став виконуючим обов'язки президента, що дозволило йому використовувати потужний административний ресурс для перемоги на президентських виборах у 2000 р. Тож, Москва була зацікавлена в перемозі І.Алієва. Не випадково, на початку 2004 р. новий президент Азербайджану перший свій візит здійснив до Росії, на що звернули увагу в республіці і за її межами [61 с.438]. Зокрема, відомо, що провідні російські бізнесмени азербайджанського походження почали більш активно інвестувати в Азербайджанську економіку.

Зміцнення азербайджано-російських відносин змусило США активізуватися, зокрема реакції з боку високопоставлених представників американської адміністрації, а також НАТО. На порядку денний знову постало питання про появу баз НАТО в Азербайджані. Інтенсивність переговорів керівництва Азербайджану з американцями з питань баз збільшувалися і це не могло не викликати реакції у Москви. Скориставшись черговим терактом чеченців, влада Росії 15 вересня 2004 р ввели серйозне обмеження на перетин азербайджано-російського кордону, постало питання про припинення залізничного руху. Офіційно дані заходи були покликані як «необхідний засіб для запобігання проникнення з території Азербайджану чеченських та інших терористів»[2 с.18]. Однак в Баку ці дії були однозначно сприйняті як кампанія по депортації азербайджанських мігрантів.

В останні роки характерною рисою російської зовнішньої політики є спроба використання енергетичних ресурсів для реалізації своїх намірів у відносинах з іншими країнами. В кінці 90-х років російська енергетична компанія РАО ЄЕС не раз робила спроби взяти під контроль електроенергетичну сферу Азербайджану.

В грудні 2003 р. російська компанія «Газпром» стала найбільшим експортером газу в республіку. Згідно з підписаним з Азербайджаном договором, аж до 2008 р. Росія зобов'язалася щорічно постачати країні 4 млрд. кубометрів газу. Вже тоді багато азербайджанських експертів негативно поставилися до цього контракту, розцінивши його як серйозний крок перетворенню Азербайджану в державу, що повністю залежить від поставок російського природного газу. Ці побоювання особливо зросли в кінці 2005 р. після енергетичного шантажу Росії щодо України.

Однак основні події розгорнулися в кінці 2006 р., коли погіршилися російсько-грузинські відносини. Але без підтримки Азербайджану енергетична атака Росії на Грузію була б провальною. США і Західна Європа не могли кинути союзну їм Грузію, і тому зробили вплив на керівництво Азербайджану. У відповідь Москва вирішила «навести порядок» на російських ринках і почала боротьбу з мігрантами. Через місяць, в листопаді 2006 р, «Газпром» заявив про своє бажання підвищити ціни більш, ніж в два рази (з 110 доларів до 230) і одночасно втричі зменшати обсяги поставок газу в Азербайджан - з 4,5 млрд. кубометрів до 1,5 млрд. В Азербайджані ці дії однозначно сприйняли як політичний тиск.

Особливим кроком для Азербайджану стало підписання з керівництвом Європейським Союзом Меморандуму про взаєморозуміння в галузі енергетики. У ньому, зокрема, зазначено, що сторони будуть намагатися скоротити залежність Європейського Союзу від російських енергоресурсів за рахунок поставок з родовищ в Каспійському морі. Відмова від російських енергоресурсів за рахунок свого родовища «Шахденіз», крім економічного ривку означало вибір на користь Грузії. Крім того, також вирішили скоротити обсяг транспортованої азербайджанської нафти по північному, російському маршруту Баку-Новоросійськ. Це стало ударом по інтересам Росії.

Слід зазначити що у міждержавних відносинах Азербайджану й Грузії немає відвертої ворожнечі, але й дружніми вони також не є. Ця

суперечливість знайшла своє відображення і в підсумках численних соціологічних опитувань в Азербайджані.. Респонденти повинні були відзначити три найбільш дружні, нейтральні і ворожі до Азербайджану країни. У всіх трьох категоріях Росія входила в першу трійку [3 с.158]. Серед дружніх країн вона займала друге (після Туреччини) місце, з помітним відривом випереджаючи інші. У той же час Росія впевнено всі ці три роки очолює список нейтральних по відношенню до Азербайджану країн. Дивно, але факт: Росія входила також до першої трійки найбільш ворожих до Азербайджану (після Вірменії та Ірану) країн. Якщо не мати на увазі виключне позитивне ставлення в Азербайджані до Туреччини і негативне до Вірменії, то Росія впевнено займає лідируюче місце за всіма трьома категоріями[3]. Однак відповіді респондентів помітно змінювалися, коли їм задали питання про ставлення Росії до карабахського конфлікту. Виявилось, що з точки зору азербайджанського населення, Росія зацікавлена в затягуванні конфлікту (54%), і лише 19% вірять в її бажання допомогти у вирішенні конфлікту[16 с.34].

Азербайджансько-іранські відносини мають для обох сторін дуже важливе значення. Додаткову складність у азербайджано-іранських відносин вносив геостратегічний фактор і політика інших держав. Так, в першій чверті XIX ст., в результаті ірано-російських війн, Азербайджан виявився розколотим на дві нерівні частини: одна третина увійшла до складу Російської імперії, а дві третини так і залишилися в складі Іранського держави. Тим самим азербайджанський народ виявився розділеним на дві частини, і його подальша історія стала розвиватися за різними моделями. Південні азербайджанці раніше належали до ісламської і східної цивілізації, північні ж стали долучатися до російської, європейської культури. Саме на півночі країни прокинулася національну самосвідомість азербайджанського етносу, виникли політичні партії. Сучасні іранські дослідники вважають, що після цієї усної заяви Іран є першою країною, яка офіційно визнала

Азербайджан ще в далекому 1981 р і саме з цього часу вони починають відлік нових відношень між двома країнами [16 с.35].

Велике значення для Ірану мали великі місце- народження нафти і газу на Каспії і стратегічна роль Північного Азербайджану як «мосту» в Центральну Азію. Прагнення офіційного Тегерана не допустити посилення впливу Туреччини на Баку грало також додаткову роль. З цих причин головним об'єктом своєї політики в той період на Південному Кавказі Іран обрав Північний Азербайджан.

Карабахський конфлікт посилив тягу північних і південних азербайджанців до об'єднання. За Ірану з початку карабахського конфлікту не раз прокочувалися демонстрації на підтримку Азербайджану. Багато південних азербайджанців заявляли про готовність воювати на стороні «братів-мусульман проти армянських агресорів». У той період Іран зробив ставку на релігійний фактор, розглядаючи ідею зближення азербайджанців навіть як позитивний момент. В результаті сторони налагодили перші дипломатичні відносини, підписали ряд угод по політичному, економічному та культурному співробітництву. Іран вирішив зіграти більш вагому роль в карабахском конфлікті і взяв на себе роль посередника. За його пропозицією лідери Вірменії та Азербайджану зустрілися в травні 1992-го в Тегерані. Роль посередництва Ірану закінчилася для ірано-азербайджанських відносин катастрофою. Влада Азербайджану отримали від Ірану запевнення в тому, що Вірменія не робитиме ніяких військових операцій, але ще до завершення переговорів вірмени раптово штурмом захопили Шушу - головний оплот азербайджанців в Нагірному Карабасі. Ця подія багато в чому стало поворотним у війні, і моральна відповідальність за нього лягла на Іран. У 1994 р. в азербайджано-іранських відносинах стався поворот. Під тиском американців президнт Г.Алієв відмовився включити Іран в число учасників міжнародного консорціуму з розробки нафтогазових місценароджень в азербайджанському секторі Каспію. Через два роки з республіки були

видворені майже всі іранські релігійні, гуманітарні та суспільні організації, а незабаром - засуджені за звинуваченням у шпигунстві на користь Ірану.

Влада Ірану внесли істотні корективи в свою політику в регіоні, і після декількох років неоднозначних дій встановили спочатку партнерські, а незабаром і стратегічні відносини з Вірменією. Але союз з Вірменією виявився вельми витратним. У 90-ті роки ХХ ст. в період карабахського конфлікту саме Іран постачав Вірменію газом і продуктами першої необхідності і фактично врятував її від економічної кризи. Внаслідок Іран став найбільшим зовнішньоторговельним партнером Вірменії [90 с.187]. Економічне партнерство дуже скоро переросло в політичне. У підсумку Вірменія стала для Ірану справжнім «вікном на Південному Кавказі», що гарантує присутність країни в цьому регіоні.

Ірано-азербайджанські відносини погіршилися через невирішений статус Каспійського моря і розділення його енергоресурсів. В основі протиріччя лежали не тільки економічні чинники. Важливо відмітити, що Іран не відмовлявся від спільного освоєння нафтових родовищ Каспію на початку 90-х років ХХ ст. Проблема видобутку енергоресурсів на Каспії і їх транзиту має, в першу чергу, геополітичний і навіть геостратегічний характер. Зокрема, Азербайджан розраховував за допомогою каспійської нафти не тільки покращити своє економічне становище, скільки вирішити карабахський конфлікт. Азербайджан обрав політику «нафти в обмін на Карабах», партнери якої стали б країни Заходу, але в першу чергу США. Проте США мали свої наміри на відносини Азербайджану з Іраном. Перший раз під тиском в листопаді 1999 р. Азербайджан відмовився від іранського маршруту нафтопроводу, віддавши перевагу шляху через Грузію і Туреччину. Так, Азербайджан зробив вибір – вирішити карабахську проблему завдяки нафті.

Азербайджано- іранські відносини відіграють величезну роль як для ситуації в Північному Азербайджані та Ірані, так і в регіоні. Травневий вибух 2006 р. у Південному Азербайджані показав, що ця частина Ірану стає для

офіційного Тегерана серйозною внутрішньою проблемою, яка може зіграти вирішальну роль в разі подальшому загострення відносин на зовнішньому фронті, і, в першу чергу, у протистоянні з США. У свою чергу для Азербайджану іранський фактор також виявився серйозною проблемою, яка вже відіграє важливу роль і може стати ще більш серйозною небезпекою. З одного боку, США надає негласний тиск, щоб офіційний Баку дозволив використовувати свою територію в майбутньому конфлікті з Іраном, а ще краще - увійшов до складу антиіранської коаліції. З іншого боку, Тегеран відкрито заявив про нанесення ракетно-бомбових ударів по країнам, які увійдуть в антиіранську коаліцію[90 с.187].

У 2006 році в республіці йшли гострі дискусії про вибір оптимальної для інтересів країни політики: зберегти нейтралітет, стати на бік США або, навпаки, Ірану. Націоналістичні рухи сподіваються, що в разі розпаду Ірану, США підтримає незалежність Південного Азербайджану. Однак більшість політиків в Азербайджані дотримуються іншої думки[99 с. 268]. Соціологічні опитування засвідчують, що іранське питання сьогодні розколює азербайджанське суспільство. Звичайно, взаємні ракетно-бомбові удари сторін неминуче приведуть до катастрофічного забруднення атмосфери практично на всій території Ірану і Азербайджану. Розлив великих обсягів нафти і нафтопродуктів призведе до небезпечного забруднення джерел водопостачання і загибелі біоресурсів Каспію. Інакше кажучи, Азербайджан чекає екологічна катастрофа[17 с.159]. Нарешті, війна з Іраном матиме затяжний характер, як і в Іраку, і призведе до подальшої дестабілізації ситуації в регіоні. Американці до певного моменту, можливо, намагаються використовувати «азербайджанський фактор» проти Ірану, але не допустять насправді створення єдиного Азербайджану [16 с.188]. Це викличе сильне розчарування в Азербайджанському суспільстві і ще більше зростання антиамериканських.

На мою думку, важливим аспектом у демократизації Азербайджану є її цивілізаційний вибір, який охоплює варіанти вибір не тільки між Заходом

і Росією, але між ісламам. Розподіл партій і політичних сил на «проросійські», «прозахідні» і «проісламські» не випадково лягло в принцип формування політичної виборчої системи.

Етапи становлення українсько-азербайджанських відносин цікаві нам з точки зору розвитку євроінтеграційних процесів в обох державах. Точкою відліку для встановлення дипломатичних відносин між Азербайджанською Республікою й Україною стало 8 лютого 1992 р., коли Баку визнало незалежність України. Точкою відліку для встановлення дипломатичних відносин між Азербайджанською Республікою й Україною стало 8 лютого 1992 р., коли Баку визнало незалежність України. І хоча Київ у своїх євроінтеграційних устремліннях опирається на підтримку центральноєвропейських і східноєвропейських членів ЄС, однак при цьому намагається підтримати й інші пострадянські республіки на їхньому шляху до єдиної Європи, особливо Азербайджан [125 с.178]. ЄС зацікавлений не в ізольованій взаємодії окремо з Києвом чи Баку, а в налагодженні трьохсторонньої співпраці. На це є кілька причин, про які згадують Е. Лукас у дослідженні «Нова холодна війна. Як Кремль загрожує і Росії, і Заходу» [25 с.13] і Н. Дейвіс, автор передмови до цього видання. Оцінюючи зовнішню політику Росії в період президентства В. Путіна й Д. Медведєва й подальші її перспективи, вони вважають що «Росія буде залякувати й підточувати своїх сусідів, здійснюватиме інфільтрацію, обеззброюватиме кібернетичними атаками та підривною діяльністю всередині країни, душитиме енергетичною залежністю й узагалі обплутуватиме павутинням, де за кожну нитку смикатиме Росія» [25 с.175] Він наголошує на потребі консолідації Європи та США, усіх членів ЄС і НАТО перед зовнішньою «російською» небезпекою, а також закликає їх «послідовно підтримувати балтійські держави, Україну й кавказькі республіки (серед яких – Азербайджан), а також пильно стежити за розвитком напруги в Середній Азії» [29 с.88]. Тож, Українія стала буферною зони между ЄС и НАТО та Россией, а Азербайджану виконувала роль військово-політичного й економічного впливу на Москву в Каспійському

регіоні. Так, у 1996 р. спеціально для Азербайджану було розроблено й реалізовано низку ініціатив для надання гуманітарної допомоги біженцям, відновлення й модернізації енергетичного сектора, консультативної допомоги з правових питань щодо нафтових ресурсів країни й розробки рекомендацій по правовому статусу Каспію [86 с.245]. Однак найважливішим було те, що частиною програми TACIS став ініційований Євросоюзом у травні 1993 р. проект TRASECA, що передбачав надання фінансового й технічного сприяння країнам Південного Кавказу й Центральної Азії при створенні транспортного коридору Європа - Чорне море - Закавказзя - Каспійське море - Центральна Азія.

Активізація кавказької політики ЄС збіглася в часі з візитом президента І. Алієва до України 1 – 2 червня 2004 р. Баку й Київ підписали Угоду про принципи співробітництва в нафтовій галузі, низку угод про принципи співробітництва в галузі нафтогазового машинобудування та ін. У зв'язку з перспективою розбудови транспортних коридорів і нафтопроводів, геополітичного та стратегічного значення для обох країн набула якраз проблема транспортування азербайджанських енергоносіїв на європейський ринок територією України; розробка, видобуток, переробка вуглеводних ресурсів на українських нафтопереробних заводах [54 с.377]. Що в період президентства Г. Алієва, що його сина І. Алієва західному вектору зовнішньополітичної стратегії відводилася ключова роль. Був навіть сформований Національний громадський комітет Азербайджан – Євроінтеграція, діяльність котрого спрямовувалася на виконання плану дій політики європейського сусідства з Азербайджаном. Париж, Берлін та ще Вашингтон набагато частіше фігурували в закордонних візитах голів, аніж Москва. Саме Німеччина з Францією поставили собі за ціль сформуванню європейську стратегію щодо Кавказу й Середньої Азії, вступивши в конкурентну боротьбу за вплив тут із Росією, Китаєм та США, адже «в епоху, коли різко скорочуються ресурси й виникає невпевненість у майбутньому курсі енергетичної політики Росії, європейський інтерес до цього регіону

зростає» [2 с.100]. Саме тому і ЄС, і США закривали й закривають очі на порушення прав людини й недотримання основних принципів демократії в Азербайджані, «проковтнули» фактичну передачу влади від Г. Алієва до його сина – Ільхама, тим самим легітимізували встановлення в республіці авторитарного по своїй суті режиму [2 с.76].

Висновки до третього розділу. Помітного впливу на розвиток ситуації в Азербайджані роблять зовнішні фактори, особливо геополітичні протиріччя в регіоні між США, Росією, Туреччиною та Іраном. Цілком закономірно, що така велика кількість внутрішніх і зовнішніх наявних потенційних конфліктів, а також регіональне суперництво в зовнішніх акторів викликають обґрунтоване занепокоєння за майбутнє розвиток Азербайджану. Одним з центральних проблем зовнішньої політики Азербайджану залишається нерегульованість «карабахського конфлікту», який має стратегічне й загальнорегіональне значення. Азербайджан цікавий Заходу енергоресурсами країни, і в обмін на доступ до родовищ нафти і газу сподівається вирішити карабахський конфлікт на користь Баку. Вплив країн Заходу дуже значний для розвитку ситуації в Азербайджані. Західний фактор в історії постсорадянського Азербайджану пройшов за короткий період кілька етапів. Починаючи з першого етапу Захід уособлював собою все найкраще, на що сподівалося населення Азербайджану. Це була азербайджанська мрія, реалізація якої, як вважали, допоможе вирішити карабахський конфлікт, різко поліпшити своє життя і побудувати правову демократичну державу з ринковою економікою.. У населення і політичних сил з'явився справжній «синдром очікування», заснований на тому, що нафта і Захід допоможуть вирішити наявні проблеми. Віра в це була настільки сильною, що прозахідні партії і прозахідна орієнтація країни не мали серйозних опонентів і конкурентів усередині країни, проросійські та проісламські сили грали в той період, скоріше, роль статистів.

Як порівняно недавно посол однієї з західних країн відверто вказав азербайджанським політикам в приватній бесіді: «А навіщо вам потрібна

демократія, якщо є нафта?» [127 с.56]. Таке ставлення Заходу до Азербайджану загрожує важкими наслідками, як для республіки, так і для інтересів західних країн. Адже, поряд з Туреччиною, Азербайджан є свого роду мостом між Сходом і Заходом, ісламською та християнською цивілізаціями. Подальше зростання антизахідних настроїв може привести до соціального вибуху з явним релігійним і цивілізаційним забарвленням.

ВИСНОВКИ

Отже, у Азербайджані як і в більшості інших пострадянських держав, перехідний період ще не завершений. Трансформаційні процеси не такі масштабні, як на початкових етапах, коли тільки впроваджувалися нові політичні інститути, але навряд чи можна говорити про повне завершення політичної трансформації і остаточно сформовану політичну систему, оскільки триває адаптація ряду заснованих політичних інститутів і зміна їх характеристик.

Азербайджан відносять до керованої, імітованої демократії з формально демократичним законодавством та дотриманням зовнішніх номінальних ознак демократії. Між Іраном та Туреччиною, з одного боку, і Росією - з іншого, Кавказ не міг залишатися в стороні процесів модернізації та трансформації політичних систем, особливо після входження в загальне культурно політичне поле Російської імперії. Саме в цей час у мусульманських регіонах Кавказу, особливо в Азербайджані, зародилась національна творча і наукова інтелігенція, велика частина якої в тій чи іншій мірі несла в своїх творах просвітницькі ідеї. Просвітницька реформація на Кавказі і в Азербайджані мала той же вплив, що і політична реформація в Європі, а саме на віковий уклад життя і ментальності людей різних соціальних верств. Таким чином, важливою рисою культурного відродження рубежу XIX-XX століть було з одного боку, зближення між елітарною і народною культурою всередині нації, і з іншого - освоєння досвіду світової, зокрема, європейської культури та її синтезу з національною. Центральним питанням став пошук своєї національної ідентичності як умови вибору культурно-цивілізаційного шляху: між ісламською та світською державами, між мусульманською та західною культурами. Перший ідеал демократичної мусульманської азербайджанської республіки був втілений ще в 1918 році з появою й утворенням, хоча й ненадовго, АДР (Азербайджанської Демократичної Республіки). Це була перша республіка на мусульманському Сході та перша держава мусульманського народу, засноване на відділенні

релігії від держави. Досвід АДР засвідчує наявну тенденцію національно-демократичних і ліберальних («європейських») цінностей, що домінують у свідомості культурних шарів азербайджанського суспільства з мусульманської, шіїтської основою культури і з свідомістю маси віруючого населення країни. Слабкість АДР у величезній мірі була пов'язана саме з протиріччям цих двох однаково іманентних азербайджанському суспільству елементів його культури, з неможливістю для еліти того часу мобілізувати маси під прапором ідей, які залишаються їм чужими, не пов'язаних з їх релігійними ідеями і почуттями. Слабкість сучасної азербайджанської демократії також значною мірою пов'язана з цим протиріччям. Сучасний Азербайджан все ще обирає шлях формування етнічної соціокультурної моделі розвитку, яка зможе об'єднати людей. Це може відбутись на основі тюркської ідентичності або за рахунок соціокультурної моделі азербайджанства (азербайджанізма), відроджена свого часу Гейдаром Алієвим. Тобто формування єдиної азербайджанської нації не за етнічною ознакою, а за політичним принципом рівності прав кожної людини, наділеного статусом громадянина Азербайджану. Але справа в тому, що в плані реалізації цієї моделі практичних кроків зроблено дуже мало.

Азербайджан є президентською республікою з надсильною президентською владою, центральною у системі розподілу влади. У політичному житті домінує одна партія – «Йені Азербайджан» («Новий Азербайджан»), що є пропрезидентською та фактично представляє інтереси правлячої верхівки. Азербайджан є прикладом кланової структури владної вертикалі. Система політичних еліт будується за територіальним та родинним принципом. Державна влада поділена на законодавчу, виконавчу й судову. Президент Азербайджану має широкий набір повноважень: є главою виконавчої влади, формує Кабінет Міністрів та владу на місцях, судовий корпус, має право абсолютного вето, є суб'єктом законодавчої ініціативи, має достатній перелік підстав для розпуску парламенту. Втім глава держави залежить від еліт. Саме вони забезпечують виконання президентських

рішень. Азербайджан, в свою чергу, на момент заснування інституту президента перебував у стані війни за територію Нагірного Карабаху (1988-1994 рр.). Як наслідок, необхідно було введення ефективного інституту влади, який би відповідав військово-політичній обстановці. Була потрібна консолідація суспільства для відстоювання національних інтересів, в тому числі в Нагірно-Карабахському конфлікті. Таким чином, в Азербайджані установа президентської влади відбувалося в умовах кризи основних сфер суспільства, трансформації політичної системи і суверенізації одночасно. Інститут президента розглядався як стабілізуюча ланка, здатна налагодити механізми державної влади і подолати складності в політичній і економічній сферах, що виникли в результаті перебудови. Слід зазначити, що в Азербайджані (у 1995 році) прийняття нової Конституції затвердило все ж таки дійсне співвідношення сил між вищими інститутами влади, але й встановило інститут президента в якості центральної ланки політичної системи.

Політичні та економічні проблеми, поглиблені вірменським сепаратизмом в Нагірному Карабасі, що супроводжувало зовнішньополітичну діяльність Азербайджанської держави, ставило перед його дипломатією непрості завдання. Необхідність запобігання утворенню агресії і націоналістичного сепаратизму, ліквідації їх важких наслідків, забезпечення територіальної цілісності і безпеки держави, політичної та економічної інтеграції в світове співтовариство вимагали проведення цілеспрямованої, послідовної та активної зовнішньої політики. Для того, щоб переконати міжнародне співтовариство в необхідності створення взаємовигідного співробітництва з Азербайджаном, зв'язати національні інтереси з спільними інтересами держав світу, для отримання міжнародних гарантій незалежності і безпеки Азербайджану були потрібні дуже серйозні зусилля і напружена діяльність за багатьма напрямками. Важливе значення в зміцненні незалежності, захисту державних інтересів Азербайджану набуває його багатий економічний потенціал. «Контракт століття» і підписані пізніше

численні нафтові контракти поглиблювали інтеграцію Азербайджану в світове співтовариство, але не гарантували демократизацію внутрішньої політики. Азербайджанська Республіка - член ООН, ОБСЄ, в 2001 році була прийнята до Ради Європи, встановила тісні контакти з Європейським Союзом, НАТО та іншими організаціями, веде активну зовнішню політику з розвитку взаємовигідних відносин в рамках цих структур. Але як показує практика, західне співтовариство веде політику подвійних стандартів по відношенню до Азербайджану. Республіка спромоглися побудувати імідж країни, що прагне до побудови демократичного суспільства при наявному навіть формальному демократичному законодавстві. Однак у сучасних реаліях боротьба з опозицією та відсторонення її від важелів впливу свідчить про використання у значних обсягах адміністративного ресурсу. Азербайджан як геополітичний гравець завжди стикається з проблемою нового вибору: віддати перевагу тій чи іншій діючій всередині капіталістичного світу моделей розвитку. Вірніше, як відзначають дослідники, встала перед необхідністю вибору між американською, європейською і азіатською моделями, пов'язаними з розвитком політико-економічних силових центрів. Тому для визначення свого подальшого шляху розвитку країні слід проводити продуману зовнішню політику з метою збереження свого суверенітету в обстановці суперечливості інтересів США, Росії, Європейського Союзу, країн Південно-Східної Азії як основних силових центрів світової політики.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Аббасов А., Хачатрян А. Карабахский конфликт. Варианты решения: идеи и реальность. Москва, 2004. 74-75 с.
2. Агаев М.Б. Институт Президента Азербайджанской Республики: дис. канд. юрид. наук. Москва, 1994. 158 с.
3. Агаев М.Б. Президентская власть в системе государственной власти. Москва Луч, 1994. 35-48 с.
4. Аглян В. Р. Формирование внешнеполитических приоритетов России на постсоветском пространстве в первой половине 1990-х гг. и проблема урегулирования Нагорно-Карабахского конфликта / В. Р. Аглян. // Постсоветские исследования. – 2018. – №2. – С. 193–202.
5. Азербайджанская Демократическая Республика (1918-1920). Законодательные акты (Сборник документов). 1998. 71 с.
6. Александров В.В. О внешнеполитической концепции Азербайджана. Взгляд из России // Россия и страны ближнего зарубежья. - М., 1997. - 88 – 96 с.
7. Алиев Т.М. Азербайджано-украинское сотрудничество: современный этап развития//Автореф. дисс...канд.полит. наук.- Баку, 2004, 20-21 с.
8. Алієв Т. Дружба не знає кордонів. Політика і час. 2001, №12. -3-11 с.
9. Багирова И. С. Политические партии и организации Азербайджана в начале XX века.
10. Балаєв А. Мамед Эмин Расулзаде. Москва, 2009. 105 с.
11. Белов О.А., Гузенкова Т.С., Скаков А.Ю., Шилова Р.А. Азербайджан в составе ГУУАМ: особые отношения в рамках СНГ // Независимый Азербайджан: но вые ориентиры. - М.: РИСИ, 2000. - Т. 2. - 21-57 с.
12. Бжезинский З. Великая шахматная доска. Господство Америки и его геостратегические императивы. –Москва, 2005, 62, 146 с.
13. Болгов В.В. Мосты дружбы. Украина-Азербайджан. Вып.2. К.: Вид-во Полиграфкнига. 2005.- 183 с.

14. Букин Д.В. Значение Каспийского региона в мировом энергетическом балансе и национальные интересы России: Дисс. канд.экон. наук: 08.00.14. – М., 2000. – 188с..
15. Быстренко В.И. Общее и особенное в становлении политических систем стран СНГ//Успехи современной науки. – 2016. – Т. 3. – No 6. – 157–161 с.
16. Визит Украинской правительственной делегации в Баку// Бакинский рабочий, 1997, 23 апреля.
17. Власюк О. Забезпечення конкурентоспроможності регіонів України в контексті європейської інтеграції. К.: Аква, 2009.- 129с.
18. Внешнеэкономические связи Азербайджана. Баку, 2002 ,№2.
19. Возможности урегулирования Карабахского конфликта. Результаты социологических исследований и мониторинга средств массовой информации (2001-2003). – Баку, 2004.
20. Высоцкая Т. Нефть уходит на второй план: Визит Ильгана Алиева в Киев изменил приоритеты украинско-азербайджанского сотрудничества:[Україно-азербайджанське співробітництво] // ДН Деловая неделя. – 2004.-10-16 июня, № 22(182).-С.2.
21. Гаджи-Заде Э.А. Конституционные модели формы правления и институт президентства в странах СНГ: автореф. дис. канд. юрид. наук. – Волгоград, 2005 – 228 с.
22. Гаджиев Ш. На основі далекосяжних і глибоких інтересів. Україна-Азербайджан: три напрями економічного співробітництва// Політика і час.-1998.-№ 6.-10-14 с.
23. Гаджиев Ш. Потечет ли азербайджанская нефть в Европу через Украину?// Економічна теорія: сучасна парадигма та її еволюція на порозі ХХІ століття. – К.,2000.- 4 ч.- 175-178 с.
24. Гаджиев Ш. Україна - Азербайджан: новий етап зовнішньоекономічного співробітництва. ‘Економіст’, № 4,- 1999. -50 - 53 с.

25. Гаджієв Ш. На основі далекосяжних і глибоких інтересів. Україна - Азербайджан: три напрями економічного співробітництва. «Політика і час», № 6, 199. -10-13 с.
26. Гасанлы Дж. П. Хрущевская «оттепель» и национальный вопрос в Азербайджане (1954-1959 гг.). М.: Флинта, 2009.
27. Гасанов Дж. Азербайджан в системе международных отношений. Баку 1993, 86-90 с.
28. Гольберг М. Діалог і проблеми взаємодії культур // Діалог культур: Україна у світовому контексті: Матеріали перших міжнародних філософсько-культурологічних читань/Ред.кол.:С.О.Черепанова, В.Г.Скотний,Д.П.Кривавич.- Львів.: Каменяр, 1996.- 7 – 15 с.
29. Гончаренко О.М. Геополітична дилема України // Економічний часопис.- 1997.- № 9.- 3-10 с.
30. Горовой В. ГУУАМ: проблемы и перспективы// Центральная Азия и Кавказ, 2001, № 3,с.81-82.
31. Гударзи М. Р. Политика взаимного сдерживания России и Соединенных Штатов на Южном Кавказе: достижения и препятствия / М. Р. Гударзи, А. Б. Лашаки, С. Талеби. // Кавказ & Глобализация. – 2014. – №3. – С. 47–57.
32. Гулиев А.Д. Базовые принципы как фактор внешних отношений института президентства Азербайджанской Республики: история, современность, будущее // Держава і право. – 2011. – В. 51. – 628–633 с.
33. Гулієв А.Д. На шляху до демократичної, правової світської держави. «Політика і час», №12, 2001. - 12 – 17 с.
34. Гусиев Ф. Азербайджанская пресса в Украине. ІПЕНД. Сучасна українська політика. Вип. 24. – 2011. 314-319 с.
35. Джавадов Х. Объем гражданско – правовой ответственности (на примере Азербайджана, Украины т России)// Правова держава.- К.,2006.-Вып.17. 438-442 с.

36. Джалил-Ходжа Н. На Украине знают Низами, а в Азербайджане - Тараса Шевченко // Бакинский рабочий, 2000, 22 декабря.
37. Джапаров З. Азербайджанцы в Украине // Бакинский рабочий, 2002, 21 августа.
38. Джуварлы Т. Азербайджанская нефть: поиск равнодействующей // Азербайджан и Россия: общества и государства. Сб. ст. / Ред.-сост. Д.Е. Фурман. - М.: Лет. сад, 2001. - 379-435 с.
39. Договір між Україною та Азербайджанською Республікою про економічне співробітництво на 2000-2009 роки <http://zakon.nau.ua/doc/?uid=1079.1566.2&nobreak=1>.
40. Договір про дружбу, співробітництво і партнерство між Україною і Азербайджанською Республікою. [Електронний ресурс] URL <http://www.uazakon.com/document/spart46/inx46388.htm>.
41. Энергетика України на шляху до Європейської інтеграції: Монографія/ А.І. Шевцов, М.Г.
42. Энергетична безпека України. Стратегія та механізми забезпечення. За заг. ред. д-ра техн. наук, проф. А. І. Шевцова. - Дніпропетровськ: Пороги, 2002.
43. Етнонаціональна структура українського суспільства. Довідник.- Київ, Наукова думка, 2004.-344 с.
44. Єлько Є. Тернистим шляхом енерготворення. Зовнішньо-політичні проблеми реалізації проекту постачання каспійської нафти до Європи „Одеса-Броди”. – // Політика і час .- 2006 .- № 11 .- 43-49 с.
45. Змиевский Д.В. Конституционно – правовые преобразования в государствах постсоветского пространства: понятие, сущность, предпосылки и формы // Фундаментальные и прикладные исследования кооперативного сектора экономики. – 2012. – No 2. – С.151
46. Івченко О. Україна в системі міжнародних відносин: історична ретроспектива та сучасний стан/ О.Г.Івченко/.-К.: РІЦ УАННП, 1997.-

- 688 с.
47. Імпортно-експортна політика України в енергетичній сфері: стратегічні пріоритети / Регіональний філіал інституту стратегічних досліджень у м. Дніпропетровську ; За заг. Ред.. А. Шевцова .- Дніпропетровськ .- 2005 .- 148 с.
48. Йоргин Д., Гюстафсон Т. Эволюция гонки за нефтью. «Нью-Йорк Таймс Ін-тернешнл», 6 марта 1997.
49. Кавказ должен быть свободен от любых иностранных военных баз (интервью И. Алиева) // Le Figaro. - 2004. - 23 Janvier.
50. Казимиров В.Н. О Карабахском кризисе // Международная жизнь. - 2000. — № 6. - 79-87 с.
51. Карабахский конфликт: азербайджанский взгляд. Сборник интервью. — Москва, 2006, с. 148-149.
52. Квяткевич П. Азербайджан: рождение реальности. Торунь: Адам, 2009.- 377 с.
53. Колесниченко М.А. Азербайджан в системе международных отношений // Вестник Санкт-Петербургского университета. Серия 6: Философия. Культурология. Политология. Право. Международные отношения. 2011. № 3. 63-69 с.
54. Конституция (Основной закон) Азербайджанской Советской Социалистической Республики от 21.04.1978 г. URL: http://files.preslib.az/projects/remz/pdf_ru/atr_kons.pdf.
55. Конституция Азербайджанской Республики // Сборник Законов Азербайджанской Республики (Баку). - № 1 от 31 июля 1997 года.
56. Конституция Азербайджанской Республики от 12.11.1995 г. URL: http://www.base.spinform.ru/show_doc.fwx?rgn=2618.
57. Конституция Азербайджанской Республики. [Электронный ресурс] URL: http://www.base.spinform.ru/show_doc.fwx?rgn=25993.

58. Корнелл С. Конфликт в Нагорном Карабахе; динамика и перспективы решения. Азербайджан и Россия: общества и государства. М., 2001. - с. 435-447.
59. Куртов А. Каспийский спор: отношения Азербайджана с Туркменистаном // Независимый Азербайджан: новые ориентиры, (в 2-х томах). / Под общ. ред. Е.М. Кожокина. - М., 2000. - 2 т. - 57 – 97 с.
60. Купчик О.Р. Україна-Азербайджан: обопільне вивчення забутих сторінок спільної історії // “Науковий діалог Схід-Захід”: Матеріали III Всеукраїнської науково-практичної конференції (м. Кам’янець-Подільський, 7 червня 2014 року): У 4 ч. – Кам’янець-Подільський-Дніпропетровськ: Видавництво “Інновація”, 2014. – Ч. 1. – С. 30-34.
61. Купчик О.Р. Азербайджан: кризь призму минулого й сьогодення. К., 2019. 55-76 с.
62. Крылов А. Южнокавказский энергетический транзит: проблемы и перспективы. – Кавказ и глобализация. – М:2012, 93 с.
63. Мамедов З.Ф. Формирование геостратегического вектора прикаспийских государств: Дис. ...канд. полит. наук: 23.00.04. – М.: РГБ, 2006. –241с.
64. Мамедов Р. Нефтяная дипломатия Баку // Международная жизнь. - 2001.— №3.-50-59 с.
65. Мамедов Р. Современный международно-правовой статус Каспийского моря: политика, дипломатия и право // Право и политика. - 2001. - №3.
66. Мамедов Р.Ф. Международно-правовой режим Каспийского моря. Диссертация на соискание уч. ст. к. ю. н. – М.: ДА МИД СССР, 1989 г.;
67. Маркедонов С. Кавказ в поисках «своей земли». Проблемы легитимности и безопасности в регионе // Центральная Азия и Кавказ. - 2004. - № 2. 60-66 с.
68. Матеріали Міжнародної науково-практичної конференції «Азербайджан - Україна: перспективи розвитку стратегічного партнерства», присвяченої 80-річчю Президента Азербайджанської

- Республіки Гейдара Алієва / Посольство Азербайджанської Республіки в Україні, Республіці Білорусь і Республіці Молдова / Фаріда Агазаде (упоряд.), Аріф Гулієв (упоряд.). — Х. : ФОРТ, 2003. — 208 с.
69. Мирзазаде Я. Цели внешней политики Азербайджана // Современные гуманитарные исследования. 2010. № 3. 270-274 с.
70. Міжнародні відносини і світова політика. (За ред. Манжолі В.А.) К.: 2010. – 863 с.
71. Наджафов М.Н. Основные приоритеты дипломатии Азербайджанской Республики на современном этапе // Автореф. дисс... канд. полит. наук. Академия государственного управления при Президенте Азербайджанской Республики. Баку, 2004, с.3.
72. Насиров Е. Каспійська нафта дорогою в Україну // Політика і час .- 2006 .- № 11.- 41-43 с.
73. Науково-аналітичний щоквартальний збірник. Стратегічні пріоритети № 4 (5), 2007 р.- 164-171 с.
74. Науменко М.І. Українсько – азербайджанське співробітництво в галузі освіти (перші роки незалежності) // Історико-філософський журнал «Університет». № 3.
75. Науменко М.І. Українсько – азербайджанське співробітництво в галузі культури (1991-2008) // Історико-філософський журнал «Університет». № 5.
76. Науменко М.І. Українсько – азербайджанське співробітництво в галузі літератури (1991-2008) // Університет № 4.
77. Нафтовий бум на Каспії. «Політика і час», №12, 2001. -18 – 19 с.
78. Нахчиванлы А.Г. Этика и политика: история и современность. Баку, 2000. -304 с.
79. Национальные стратегии, идеология и международные отношения: история, теория и современные практики./ под общей ред. Аббасов А. Баку, 2012.
80. Ниячев Н.С. Основные векторы политики военной безопасности

- Азербайджанской Республики в 1994-2010 годы. СПб.: Изд-во Санкт-Петербургского Университета, 2010.
81. Нові тенденції у сфері енергетичної безпеки: Збірка статей на основі матеріалів міжнар. наук.- практ. конф., К.: Логос .- 2004 .-259 с.
82. НПО им. Фрунзе поставит оборудование в Азербайджан// Интерфакс-Украина 21.09.10. [Электронный ресурс] URL <http://ukrexport.gov.ua/?new=3920&country=aze>)
83. Нуриев Э. Внешнеполитическая стратегия Азербайджана и проблемы национальной безопасности // Центральная Кавказ. - 2003. — № 4.
84. Олейник О. Український шлях каспійської нафти// Урядовий кур'єр. 20 червня 1998.
85. Панов П.В., Сулимов К.А. Смена лидера и пределы персоналистского президентализма: перспективы варианта «преемник» в странах Закавказья и Центральной Азии // Политическая наука. – 2014. – No 1. – С.143
86. Петер Квяткевич. Из войны и хаоса Азербайджан: рождение республики.- Варшава.2012.- 245 с.
87. Полторацкий О.С. Отношения Украина-Азербайджан в рамках ГУАМ на современном этапе обеспечения энергетической безопасности евроатлантического региона: интересы и перспективы // Азербайджан и мир. – № 6, Баку, декабрь 2007 .
88. Протокол про співробітництво в галузі культури і мистецтва між Міністерством культури і мистецтв України та Міністерством культури Азербайджанської Республіки на 2002 - 2006 роки // http://zakon.nau.ua/doc/?code=998_145.
89. Рамензаде А. Роль Ирана как посредника в Нагорно- Карабахском кризисе. – Сборник «Спорные границы на Кавказе». – Москва, 1996, с.189.

90. Растоу Д.А. Переходы к демократии: попытка динамической модели.
[Электронный ресурс] URL
http://ukrexport.gov.ua/ukr/torg_econ_vidn/aze/2715.ht.
91. Рзаев И.Б. Внешнеэкономические аспекты национальной безопасности Азербайджана: Дисс. ...на соискание уч.степ. к.э.н. –М., 2006;
92. Романов. А.В. О некоторых аспектах создания транспортного коридора «Север – Юг» // Вестник аналитики. - 2003. - № 2. - 29-48 с.
93. Романчишин В. Діалог культур: Україна у світовому контексті: Матеріали перших міжнародних філософсько-культурологічних читань ‘Діалог культур: Україна у світовому контексті’. Львів, 25-26 квітня 1996 р.
94. Рухуллаоглу Т. Азербайджан-Украина: деловые контакты// Бакинский рабочий, 2003, 8 августа.
95. Солтан С., Яшароглу М. Иранские власти отделяют азербайджанские города от развитых провинций и присоединяют к отсталым. – Газ. «Зеркало», 20 августа 2003 г.
96. Савицька О. Коли переклад не потрібний.– Україна молода.–2008.–8 жовтня)
97. Салманов А.Ф. Гейдар Алиев как основатель внешнеполитической стратегии Азербайджана / А.Ф. Салманов // Научные работы МАУП. - Вып. 43. - К.: ДП «Вид. дом «Персонал», 2014. - 56-61 с.
98. Салманов А.Ф. Главные приоритеты внешней политики Азербайджана постсоциалистической поры / А.Ф. Салманов // Государство и право: Сборник научных работ. Юридические и политические науки. Выпуск 66. - К.: Институт государства и права им. В.М. Корецького НАН Украины, 2015. - 263-273 с.
99. Салманов А.Ф. Модернизация внешней политики Украины и Азербайджана: влияние объективных и субъективных факторов / А.Ф. Салманов // Внешние дела. - 2015. - № 1. - 48-52 с.

100. Салманов А.Ф. Украинско-азербайджанские отношения новейшей поры / А.Ф. Салманов // Внешние дела. - 2014. -№ 11. – 44 с.
101. Самедзаде З. Этапы большого пути. Экономика Азербайджана за полвека, ее реалии и перспективы. Баку: НУРЛАР, 2004, 700-704 с.
102. Самедов А.В. Азербайджан в современной системе международных отношений (1993-2003). - Баку, 2004.
103. Сігов Ю. Азербайджан. Між Заходом і Сходом (нотатки російського журналіста) – Х.:Форт, 2010.-288 с.
104. Смирнов С. Азербайджан: эстафета власти. – Журнал «Центральная Азия и Кавказ», 2004, No 1, 37 с.
105. Смит М. Память об утратах и азербайджанское самосознание. Азербайджани Россия: общества и государства. М., 2001. - С. 88-117.
106. Снігир О.В. Відносини України та ЄС у контексті формування безпекового сегмента чорноморської політики Євросоюзу. науково-аналітичний щоквартальний збірник Стратегічні пріоритети № 3(8), 2008 р.- 192-201 с.
107. Сорока М. Світ відкриває Україну. Про зовшню політику Української держави у 90-х роках ХХ століття. Статті. Документи. Коментарі Київ, 2001.-782 с.
108. Стан двостороннього торговельно – економічного співробітництва між Україною та Азербайджанською Республікою за 9 місяців 2009 р. – [Электронный ресурс] URL http://ukrexport.gov.ua/ukr/torg_econ_vidn/aze/2715.ht)
109. Стенограма спільної прес–конференції Президента України Віктора Ющенка і Президента Азербайджану Ільхама Алієва// <http://www.president.gov.ua/news/10525.html>
110. Султанов А.Ш. Конституционно-правовой статус Президентом Азербайджанской Республики и Российской Федерации: Опыт сравнительного исследования: дис. ...канд. юрид. наук. – М., 1997 г. –

- 240 с. Абдуллазаде Ф.Г. Гейдар Алиев: политический портрет. – Харьков: Форт, 2003. – 20 с.
111. Тарасюк Б. ГУУАМ: витоки та перспективи. Аспекти співробітництва в галузі безпеки // Нац. безпека і оборона.-2001.-№7.-79-80 с.
112. Угода про співробітництво в галузі культури та мистецтва між Міністерством культури і мистецтв України та Міністерством культури Азербайджанської Республіки//http://zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=031_058&pass=4/UMfPEGznhhnbr.ZiU7lvxBH14/Ys80msh8.
113. Україна - Азербайджан: минуле, сучасне, майбутнє. // - Збірник наукових праць. - Упорядник: Туранли Ф. Г. - К.:Денеб, 2004.-208 с.
114. Україна в сучасному геополітичному просторі: теоретичний і прикладний аспекти: Кол. моногр. / За ред.Ф.М. Рудича. – К.: МАУП, 2002.- 488 с.
115. Україна і Азербайджан домовилися активізувати співробітництво в галузі транспорту і зв'язку /[Урядовий Портал](http://ukrexport.gov.ua/?new=3920&country=aze) 08.10.10 <http://ukrexport.gov.ua/?new=3920&country=aze>
116. Україна на зламі тисячоліть: історичний екскурс, проблеми, тенденції та перспективи. Київ, 2000. 113.Україна на міжнародній арені. Київ, 1998, Кн. 2. - 494 с.
117. Фурман Д. Азербайджан и Россия. - Сборник: «Азербайджан и Россия: общества и государства». Москва, 2001, с.4.
118. Цивилизационные модели современности и их исторические корни. Под ред Ю.Н.Пахомова.- К.: Наук.думка, 2002. – 632 с.
119. Челяби-Заде Ю.У. Транспортировка Азербайджанской нефти: транзит Украина – страны ЧЭС // Проблемы и перспективы сотрудничества между странами Юго- Восточной Европы в рамках Черноморского экономического сотрудничества и ГУУАМ. – Донецк и др, 2003.-320-325 с.

120. Шевченко В. Анализ структуры взаимного товарооборота стран – членов ГУАМ и пути углубления торгово-экономических отношений // Проблемы та перспективи розвитку економічного співробітництва в рамках ГУАМ: Матеріали ‘круглого столу’ (Київ, 14 червня 2007 р.) / Національний Інститут проблем міжнародної безпеки. – К.: НППМБ, 2007.-16 с.
121. Шемседін Гуммет оглім Гаджієв. Потечет ли азербайджанская нефть в Европу через Украину? // Економічна теорія: сучасна парадигма та її еволюція на порозі ХХІ століття. – К.,2000.- 4 ч.- 175-178 с.
122. Шергін С.О. Захід і решта: проблеми адаптації // Дзеркало тижня. - 2004. - № 3 (478) 24. – 17 с.
123. Юнусов А. Современная политическая ситуация в Азербайджане. – «Кавказский сборник». Том 1. Москва, 2004, 268 с.
124. Юнусов А. Энергетический фактор в политике Азербайджана. Сборник «Южный фланг СНГ. Центральная Азия – Каспий – Кавказ: энергетика и политика». Выпуск 2. Москва, 2005, 346 с.
125. Юнусов Ариф. Азербайджан между Америкой и Ираном. Журнал «Россия в глобальной политике». Том 4, No 3. Москва, 2006. 172 -178 с.
126. Юнусов Ариф. Этнодемографические процессы на Южном Кавказе в постсоветский период. «Кавказский сборник». Том 2. Москва. 2005, 260-261 с.
127. Юнусов А. Азербайджан в начале ХХІ века: конфликты и потенциальные угрозы./ под ред. Гусейнов А. Баку, 2012, с.18-100.